อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงนกแก้ว รามจตุรงค์

ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ

คุณหญิงนกแก้ว รามจตุรงค์

(ม.ล. นกแก้ว เขมะโยธิน)

ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

๔ พฤษภาคม ๒๕๑๘

คณะเจ้าภาพ ขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูง
ที่ท่านได้กรุณาให้เกียรติมาร่วม
ในงานพระราชทานเพลิงศพครั้งนี้

พระมหากรุณาธิคุณ ล้นเกล้า ฯ

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ฯ

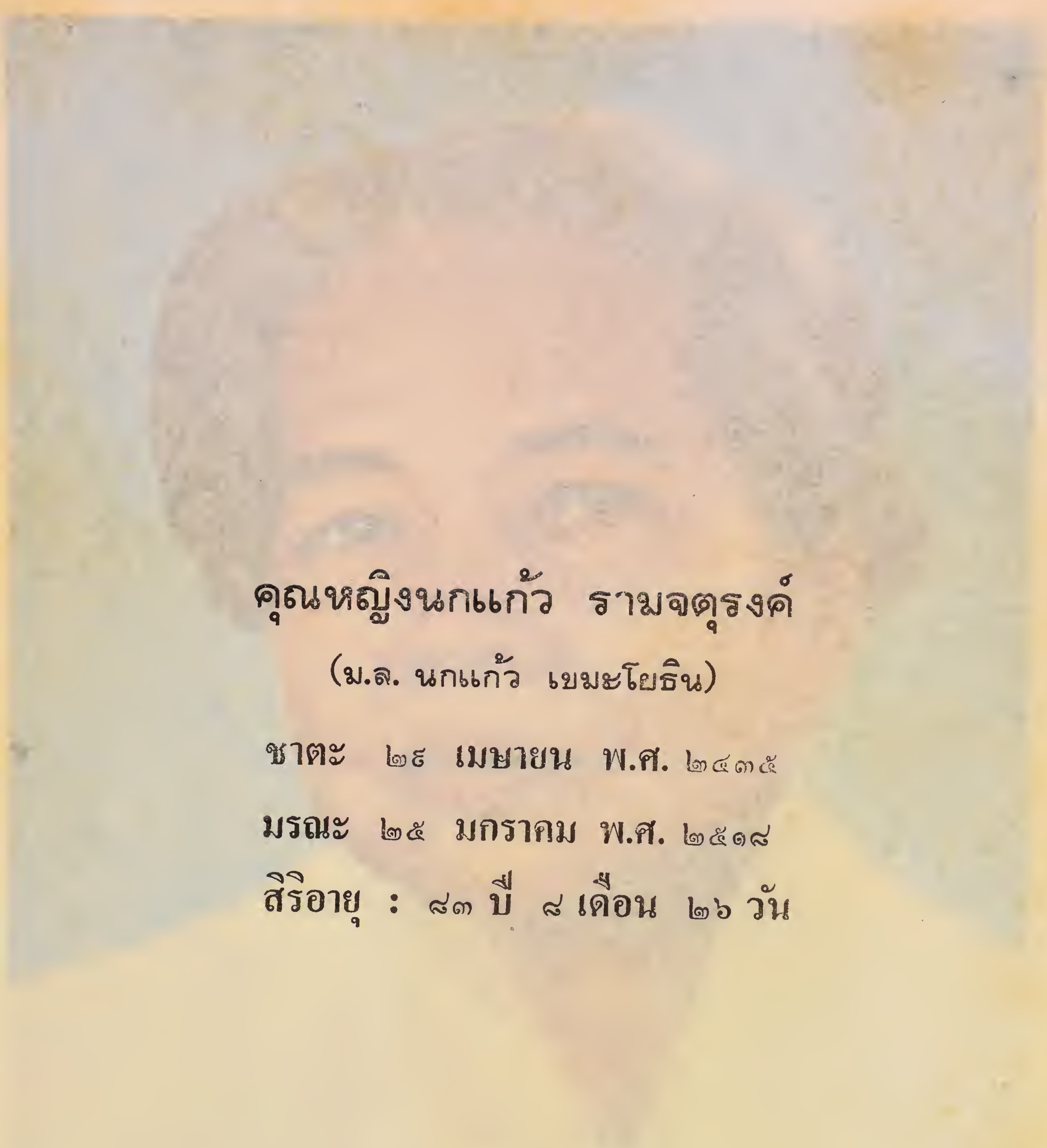
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

พระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงนกแก้ว รามจตุรงค์

ข้าพระพุทธเจ้า คณะเจ้าภาพ

มีความปลาบปลื้มปีติอย่างหาที่เปรียบมิได้

และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น.

คุณหญิงนกแก้ว รามจตุรงค์

(ม.ล. นกแก้ว เขมะโยธิน)

ชาตะ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕

มรณะ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๘

สิริอายุ : ๘๓ ปี ๘ เดือน ๒๖ วัน

คำนำ

เนื่องจาก คณะเจ้าภาพมีแม่ชีอภิรมย์ กัลยาณมิตร เป็นต้น ได้กำหนดการขอพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงรามจตุรงค์ (ม.ล. นกแก้ว เขมะโยธิน) ในวันที่ ๔ พฤษภาคมนี้ และได้ขออนุญาตพิมพ์หนังสือจิตตสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญา ที่เจ้าคุณพระสุทธิธรรมรังสีคัมภีรเมธาจารย์ (ลี ธมฺมธโร) อดีตเจ้าอาวาสวัดอโศการาม ได้เรียบเรียงไว้สำหรับแจกเป็นธรรมบรรณาการแก่ท่านผู้มาร่วมงาน อาตมามีความยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ตามความประสงค์

เจตนารมณ์ของท่านเจ้าคุณอาจารย์ ผู้เรียบเรียงหนังสือจิตตสิกขา ก็คือปรารถนาจะเผยแผ่การประพฤติปฏิบัติธรรมกัมมัฏฐานให้แพร่หลายยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จากคำที่ท่านปรารภไว้ว่า "ถ้าพิมพ์แจกเป็นธรรมทาน ไม่ต้องขออนุญาต แต่ถ้าพิมพ์จำหน่าย ต้องได้รับอนุญาตเสียก่อน" ดังนี้ ปรากฏว่าผู้ที่ได้รับแจกไป ได้อ่านดูแล้ว เกิดความเลื่อมใส ใคร่จะให้ผู้ใฝ่ใจในทางธรรมได้อ่านได้ปฏิบัติบ้าง จึงได้พิมพ์แจกเป็นธรรมทานไปแล้วหลายราย

ฉะนั้นการที่คณะเจ้าภาพขออนุญาตพิมพ์เพื่อเป็นธรรมบรรณาการแก่ท่านผู้มาร่วมงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงรามจตุรงค์ (ม.ล. นกแก้ว เขมะโยธิน) ในครั้งนี้ ก็เท่ากับเป็นการช่วยกันเผยแผ่ธรรมะด้านปฏิบัติธรรมให้ไพศาลยิ่งขึ้น สมกับเจตนารมณ์ของท่านอาจารย์

ขออำนาจกุศลบุญญราศีทักษิณานุปทานกิจและธรรมวิทยาทาน ที่คณะเจ้าภาพได้ร่วมใจบำเพ็ญ จงเป็นบุญญฤทธิ์ประสิทธิผล ดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณหญิงรามจตุรงค์ หยั่งทราบถึงกุศลเจตนาที่บรรดาบุตรธิดาและญาติมิตร ได้พากันน้อมอุทิศให้ในครั้งนี้ เพื่อจะได้อนุโมทนาสาธุการ สำเร็จเป็นปัตตานุโมทนามยกุศล เสวยสุขสมบัติสมควรแก่คตินิยมทุกประการ เทอญฯ

พระราชวรคุณ

วัดอโศการาม
๒ มีนาคม ๒๕๑๘

ประวัติ

คุณหญิงรามจตุรงค์
(ม.ล. นกแก้ว เขมะโยธิน)

คุณหญิงรามจตุรงค์ นามเดิม ม.ล. นกแก้ว คเนจร เป็นธิดาคนเดียวของ ม.ร.ว. มุ้ย และคุณภัพ คเนจร ท่านปู่คือ หม่อมเจ้าสว่างวัฒนา คเนจร ซึ่งเป็นโอรสองค์ใหญ่ของกรมหมื่นอมเรนทรบดี ต้นสกุลคเนจร กรมหมื่นอมเรนทรบดี เป็นพระราชโอรสองค์แรกของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ จึงนับได้ว่าท่านได้สืบเชื้อสายมาจากราชสกุลอันสูงศักดิ์ ม.ล. นกแก้ว ได้ถือกำเนิดเมื่อวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ซึ่งในขณะนั้นท่านบิดาได้เป็นผู้ว่าราชการอยู่ที่จังหวัดหนองคาย และเมื่อท่านบิดาได้ถึงอนิจกรรมลงในขณะที่ฝรั่งเศสกำลังเรียกร้องดินแดนภาคอิสาน ใน ร.ศ. ๑๑๒ คุณภัพผู้มารดาจึงได้พาครอบครัวกลับจังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นบ้านเกิดของคุณภัพเอง

ม.ล. นกแก้ว ได้รับการศึกษาขั้นต้นในจังหวัดนครราชสีมา จนกระทั่งอายุได้ประมาณ ๑๔ ปี ม.ร.ว. หญิงแห้ว คเนจร ผู้เป็นอาว์ ได้รับตัวเข้าไปเป็นข้าราชสำนักในตำหนัก ของสมเด็จพระวิมาดา พระอัครชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ม.ล. นกแก้ว ได้รับการอบรมตามแบบฉบับเยี่ยงกุลสตรีในพระบรมมหาราชวังอยู่จนกระทั่งอายุได้ ๑๘ ปี จึงได้กราบถวายบังคมลากลับไปจังหวัดนครราชสีมา และได้ทำการสมรสกับพันเอกพระยารามจตุรงค์ ซึ่งขณะนั้นดำรงยศเป็นร้อยโทนัด เขมะโยธิน

ม.ล. นกแก้ว ได้ปฏิบัติตนสมเป็นภรรยาที่ดีของสามีเยี่ยงกุลสตรีทั้งหลาย ได้ติดตามท่านเจ้าคุณผู้สามีไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ทุกแห่ง และได้กระทำตนให้เป็นที่เคารพรักของบุคคลทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับบรรดาภรรยานายทหารใต้บังคับบัญชาของท่านเจ้าคุณผู้สามี ครั้งสุดท้ายท่านเจ้าคุณได้ย้ายเข้ามารับราชการอยู่ในกรุงเทพมหานคร ในตำแหน่งผู้บังคับการทหารรักษาพระองค์ กรมทหารราบที่ ๒ ซึ่งขณะนี้ เป็นที่ตั้งของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราช เมื่อ พ.ศ.

๒๔๗๕ ท่านเจ้าคุณได้ดำรงตำแหน่งเป็นสารวัตรใหญ่ทหารบก และได้ถึงแก่อนิจกรรมด้วยโรคปอดบวม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑

ม.ล. นกแก้ว เป็นผู้ตั้งมั่นในพระบวรพุทธศาสนา ได้บริจาคทรัพย์สิน ก่อสร้าง ซ่อมแซม ปฏิสังขรวัดวาอารามต่าง ๆ มิได้ขาด อาทิเช่น สร้างโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ กุฏิสงฆ์ หอระฆัง ทอดกฐิน ทอดผ้าป่า ฯลฯ แทบจะกล่าวได้ว่าไม่มีสิ่งใดเลยที่เกี่ยวกับศาสนาที่ท่านไม่ได้สร้างสมไว้ ทั้งยังได้สร้างหนังสือพระไตรปิฎกฉบับสมบูรณ์ถวายตามวัดวาอารามต่าง ๆ ที่ต้องประสงค์ และได้อาราธนาพระภิกษุสงฆ์มาแสดงพระธรรมเทศนา พระไตรปิฎกทั้ง ๑๕๐๐ กัณฑ์ ที่สร้างนั้นให้ฟังจนจบ ทั้ง ๆ ที่ขณะนั้นท่านกำลังนอนป่วยอยู่ ยิ่งกว่านั้นไม่ว่าพระภิกษุสงฆ์องค์ใดขาดเหลือทุนทรัพย์ที่จะเล่าเรียนหรือขัดสนท่านจะรับอุปการะเสมอ ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีในหมู่พระภิกษุสงฆ์ที่คุ้นเคย อาทิเช่น ท่านเจ้าคุณพระราชวรเวที วัดมหรรณพาราม และท่านพระครูมงคลคุณาทร วัดหม้อคำตวงเชียงใหม่ เป็นต้น ครั้งสุดท้าย ท่านได้สร้างกุฏิสงฆ์ ถวายแด่วัดแคพัฒนาราม ตำบลบางปลากด อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ โดยท่านพระครูพรหมสุนทร เป็นผู้จัดการควบคุมดูแลการก่อสร้าง

เนื่องจากการที่คุณหญิงมีบุตรธิดามากถึง ๑๔ คน และประกอบกับความเสียใจในการสูญเสียท่านเจ้าคุณผู้เป็นสามีไป จึงทำให้ท่านเริ่มป่วยกระเสาะกระแสะ ด้วยโรคประสาทและความดันโลหิตสูง ซึ่งบางครั้งก็สามารถเดินทางไปตากอากาศตามชายทะเล เช่น หัวหิน บางแสนได้ บางเวลาก็สามารถนั่งรถยนต์ไปเที่ยวชมพระมหานคร แต่บางขณะก็ต้องนอนอยู่บนที่นอนไปไหนไม่ได้ พวกลูกหลานเหลนได้เฝ้าพยาบาลปรนนิบัติอย่างใกล้ชิดตลอดเวลามิได้ขาด แม้จะเป็นเวลานับสิบ ๆ ปีก็ตาม แทบจะกล่าวได้ว่าไม่มีวันใดเลยที่ ม.ล. นกแก้ว ไม่มีบุตรหรือธิดาอยู่แนบข้าง ลูกแต่ละคนต่างผลัดเปลี่ยนกันเฝ้าพยาบาลตลอดมา นายแพทย์ผู้เชี่ยวชาญหลายท่านก็ได้ให้การรักษาพยาบาลเป็นอย่างดี จนกระทั่งในวันเสาร์ที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๑๗ ม.ล. นกแก้ว ได้มีอาการวิงเวียนศีรษะ อาเจียร และมีไข้ด้วย นายแพทย์ผู้รักษามีความวิตก จึงได้แนะนำให้ส่งโรงพยาบาล เพื่อตรวจเช็ค

ร่างกายให้ละเอียดด้วยเกรงว่าโรคนิ่วในไตที่เป็นอยู่จะกำเริบขึ้นอีก ท่านจึงได้ไปทำการตรวจเช็คร่างกายและพักรักษาตัวที่โรงพยาบาลกรุงเทพ ตามคำแนะนำของนายแพทย์เป็นเวลา ๑ เดือน แต่เพื่อให้ได้อยู่ใกล้ชิดกับนายแพทย์ผู้รักษา จึงได้ย้ายจากโรงพยาบาลกรุงเทพไปพักรักษาต่อที่โรงพยาบาลศิริราช อาการป่วยได้กระเตื้องขึ้นเรื่อย ๆ จนเป็นที่พอใจ บรรดานายแพทย์ผู้ทำการรักษาทั้งหลาย จึงได้แนะนำให้กลับไปพักรักษาตัวที่บ้านได้ แต่ท่านขออยู่ต่ออีก ๗ วัน และแล้วในคืนวันอังคารที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๘ นั่นเอง ม.ล. นกแก้ว ก็เกิดอาการอุดตันของเส้นโลหิตในสมองขึ้นอย่างกระทันหัน และได้สิ้นสติไปทั้ง ๆ ที่ตอนบ่ายวันนั้นเองท่านยังสามารถนั่งรถเข็นไปเที่ยวชมทิวทัศน์ในโรงพยาบาลได้ ทั้งนี้ก่อให้เกิดความวิตกกังวลแก่บรรดานายแพทย์และลูกหลานเหลนยิ่งนัก ต่างพยายามแก้ไขพยาบาลกันอย่างสุดกำลัง แต่สุดความสามารถของคณะแพทย์ ม.ล. นกแก้ว ก็ได้จากบรรดาลูกหลานเหลน และผู้ที่เคารพรักไปด้วยอาการสงบ ในคืนวันเสาร์ที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๘ เวลาประมาณ ๒๓.๓๐ น. คำนวณสิริอายุได้ ๘๓ ปี ๘ เดือน ๒๖ วัน ขอให้กุศลผลบุญที่ท่านได้บำเพ็ญไว้ในขณะที่มีชีวิตอยู่ จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของท่านได้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพนั้น ๆ ด้วยเทอญฯ

รายการเจ้าภาพสวดศพ

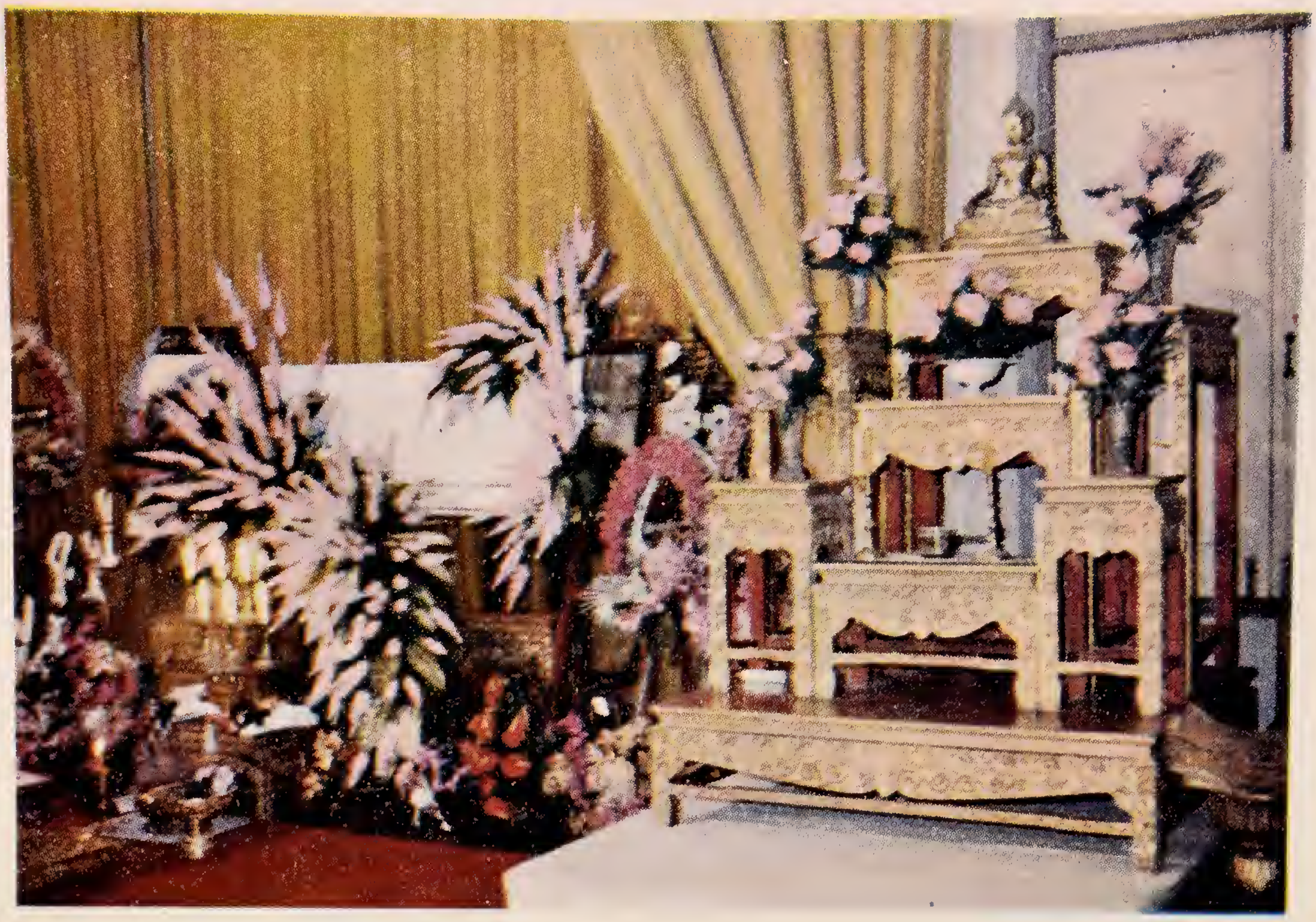
๒๖ ม.ค. ๑๘	เจ้าภาพ
๒๗ ม.ค. ๑๘	พล.อ. เนตร เขมะโยธิน และคุณหญิง
๒๘ ม.ค. ๑๘	นายแพทย์ ร.อ. เกรียงไกร คุณอภิราม หอมเศรษฐี ผู้ว่าราชการ นายอำเภอเมืองสมุทรสงคราม และคณะครูโรงเรียนบางจะเกร็ง
๒๙ ม.ค. ๑๘	ร.ต.อ. เทียน คุณหรรษา ไชยโท และคุณจองจันทร์ สัตยบัน
๓๐ ม.ค. ๑๘	สมาคมวางแผนครอบครัว
๓๑ ม.ค. ๑๘	คณะข้าราชการกองนำล่องกรมเจ้าท่า
๑ ก.พ. ๑๘	เรือเอก ธรรมนูญ คุณโชติช่วง เฉยสอาด และเพื่อนนายทหารเรือ (น.ต.ร. รุ่นที่ ๓)

ถ่ายร่วมกับพระยารามจตุรงค์ ผู้สามี

กุฏิสงฆ์ที่สร้างถวายวัดแคพัฒนาราม

บุตร และ ธิดา

บุตร และ ธิดา

อนุสรนกถา

คุณหญิง ม.ล. นกแก้ว รามจาตุรงค์ เป็นผู้หนึ่งซึ่งควรกล่าวได้ว่า ท่านได้ดำรงตนอยู่ในความเป็นอุบาสิกาที่มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดีเสมอมา เท่าที่อาตมาภาพได้รู้จักและสนิทสนมได้รับ ความอุปถัมภ์จากท่านและตระกูล ของท่านมาประมาณ ๓๐ ปีเศษ แม้ถึงท่านจะเจ็บไข้มาเป็นเวลานานไปไหนไม่ได้ แต่ท่านก็เป็นผู้ใฝ่ใจที่จะแสวงหาธรรมะ ได้นิมนต์พระให้ไปเทศน์พระไตรปิฎกที่บ้านจนจบ เป็นเวลานาน ยังได้อุปการะบวชสามเณรเป็นพระก็หลายรูป และได้บริจาคซ่อมแซมวัดวาอารามหลายแห่ง ใครจะบอกบุญที่ไหน ท่านทราบแล้วก็ต้องบริจาค ร่วมไปทุกแห่งมากบ้างน้อย บ้างท่านเป็นผู้มีความเมตตากรุณาต่อพระภิกษุสามเณรที่รู้จักมักคุ้นกับท่าน เมื่อทราบว่าพระภิกษุสามเณรรูปใดอาพาธก็วิตกกังวลส่ง ลูกหลานไปเยี่ยมเยียน ช่วยเหลือตามกำลังของ ท่านรู้สึกว่าท่าน มีความห่วงใยอยู่เสมอ อนึ่งนอกจากท่านมีความสนใจในธรรมะแล้ว ยังได้อาราธนาอาจารย์ให้มาสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานที่บ้านและได้ปฏิบัติกระทำจิตใจให้สงบ ด้วยการที่ท่านเป็นผู้ใฝ่ใจใน ธรรมะและปฏิบัติจิตใจให้สงบ จึงเป็นเหตุให้ท่านมีอายุยืนยาวนานมาจนถึงวัย ๘๐ ปีเศษอันเป็นกลเชฏฐาของสกุล เมื่อท่านมาล่วงลับไปเช่นนี้ ก็ย่อมเป็นที่เสียดายอาลัยถึง ของบุตรหลานและบริวารชน แต่เพราะสังขารจะคงที่อยู่ไม่ได้ เมื่อมีเกิดในเบื้องต้น ความดับก็จะต้องมีในอวสาน แต่ผู้มีปัญญาได้อาศัยสังขารประกอบคุณงามความดีประพฤติดีประพฤติชอบชื่อว่าได้ถือเอาสาระแห่งตนไว้ได้ในโลกนี้ แม้เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้วก็ย่อมมีสุคติเป็นเบื้องหน้า

ขออำนาจกุศลบุญราศีที่บรรดาบุตรธิดาและท่านที่เคารพนับถือในคุญหญิง ม.ล. นกแก้ว รามจตุรงค์ ได้บำเพ็ญมาโดยลำดับ จงสำเร็จเป็นไป เพื่อประโยชน์และความสุขโดยสมควรแก่สติในสัมปรายภพทุกประการ ฯ

พระราชวรเวที

วัดมหรรณพาราม กรุงเทพ ฯ

คำไว้อาลัย

คุณโยม คุณหญิงรามจตุรงค์ หรือที่รู้ ๆ กันอยู่ในหมู่บุตรหลานเหลนทั่ว ๆ ไปว่า คุณย่า คุณยาย คุณหญิงนกแก้ว ซึ่งได้มรณะภาพไปเมื่อปลายเดือนมกราคมศกนี้ด้วยโรคชรา เป็นที่น่าเศร้าใจในมรณกรรมของคุณโยมเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากว่าเมื่อพรรษาที่แล้วหรือที่ผ่านมา ข้าพเจ้าได้ลาออกจากสำนักไปพักผ่อนอยู่ทางภาคใต้ จึงมิได้ทราบข่าวการป่วยหนักพักใหญ่ของคุณโยม เมื่อข้าพเจ้าอยู่ในกรุงเทพ ฯ ยังได้มีโอกาสไปเยี่ยมเยียนคุณโยมอยู่เสมอ ๆ สังเกตดูในระยะนั้นอาการป่วยของคุณโยม ไม่สู้จะน่าวิตกเท่าไรนัก แต่พอจากไปได้ไม่สู้นาน กลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ก็ได้ข่าวว่าได้ถึงแก่กรรมเสียแล้ว จึงเป็นที่สังเวชสลดใจที่มิได้เยี่ยมไข้คุณโยมเป็นครั้งสุดท้าย

คุณโยมได้สั่งสมบุญกุศลไว้มากได้บริจาคทรัพย์สร้างกุฏิสงฆ์ ณ วัดแคพัฒนาราม ต. บางปลาลด สมุทรปราการไว้ ๑ หลัง สิ้นค่าก่อสร้างไป ๓๕,๐๐๐ บาท นอกจากนั้นยังได้สร้างพระพุทธรูป พระธรรม และบวชพระสงฆ์ไว้ในพระศาสนาอีกหลายรูปด้วยกัน นับว่าคุณโยมเป็นผู้ไม่ประมาทในเรื่องการทำบุญ

ด้วยอานุภาพแห่งกุศลผลบุญใด ๆ ที่ข้าพเจ้าได้บำเพ็ญเป็นลำดับมา พร้อมกับบุญกุศลที่คุณโยมได้สั่งสมไว้ จงประมวลมาเป็นมหันตมะเดชะพลวะปัจจัย ดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณโยมจงประสบแต่สันติสุขในคติภพนั้น ๆ ตลอดกาลนาน เทอญ ฯ.

พฺรหฺมสโร ภิกฺขุ

คุณแม่

คุณแม่สิ้นลมแล้ว–คุณแม่สิ้นลมแล้ว เป็นเสียงปนสะอื้นจากลูกคนหนึ่งไปยังลูกอีกคนหนึ่งต่อ ๆ กันไป จนครบถ้วนกระทั่งหลานเหลน คืนวันเสาร์ที่ ๒๕ มกราคม ๒๕๑๘ เป็นคืนที่ลูก ๆ ทุกคนจักจดจำไปตราบสิ้นลมปราณ เป็นคืนที่ลูก ๆ ได้รับความเศร้าโศกเสียใจอย่างสุดที่จะกล่าวได้ เพราะคุณแม่ซึ่งเป็นร่มโพธิ์ ร่มไทรของลูก ๆ ได้จากลูก ไปอย่างไม่มีวันกลับ

นับแต่นี้ไปลูก ๆ ก็ปราศจากทั้งคุณพ่อและคุณแม่ คุณพ่อจากลูก ๆ ไปตั้งแต่ลูกบางคนยังเล็กจนแทบจะจำความไม่ได้ ลูก ๆ เติบโตขึ้นมาก็พบเห็นแต่คุณแม่ คุณแม่คนเดียวเท่านั้นที่ได้ถนอมกล่อมเกลี้ยงลูก ๆ มาจนเติบใหญ่ แม้ว่าคุณแม่จะป่วยกระเสาะกระแสะนั่ง ๆ นอน ๆ อยู่แต่บนที่นอนในห้องตลอดระยะเวลาหลายสิบปีก็ตาม คุณแม่ก็พยายามให้ความสุขความเจริญก้าวหน้าแก่ลูก ๆ ทุกคน คุณแม่พร่ำอบรมสั่งสอนให้ลูก ๆ ประกอบแต่กรรมดี จนกระทั่งลูก ๆ ทุกคนเป็นหลักฐานถ้วนทั่วหน้ากัน คุณแม่เป็นห่วงลูก ๆ ตลอดเวลา แม้ในขณะที่เจ็บอยู่ในโรงพยาบาล ถ้าวันไหนลูกคนใดไม่ได้ไปเยี่ยม คุณแม่จะถามถึงด้วยความเป็นห่วงด้วยเกรงว่าจะเกิดเจ็บป่วย เพราะลูกของคุณแม่ขี้โรคทุกคน คุณแม่เมตตาต่อลูก ๆ ทุกคนเสมอ แม้ว่าลูกของคุณแม่จะมีอายุห้าหกสิบปีกว่ากันแล้วแทบทุกคนก็ตาม คุณแม่ก็ยังคิดว่าลูกยังเป็นลูกเล็ก ๆ ของคุณแม่เช่นเดิม คุณแม่จะขจัดทุกข์ให้แก่ลูก ๆ ได้ทุกครั้ง ไม่ว่าลูกคนใดจะเดือดร้อนหรือขัดข้องในกิจการงานใด ๆ ก็ตาม คุณแม่เปรียบเสมือนเทพเจ้าผู้ดลบรรดาลความสำเร็จสมปรารถนาให้แก่ลูก ๆ พระคุณของคุณแม่นี้สุดจะคณานับ เมื่อลูกต้องขาดคุณแม่ไปเช่นนี้ก็เท่ากับขาดทุกสิ่งทุกอย่างในโลก ขอให้อำนาจกุศลผลบุญที่คุณแม่ได้กระทำไว้ และบุญกุศลที่ลูก ๆ ได้ร่วมกันบำเพ็ญให้ในครั้งนี้ จงส่งผลให้คุณแม่ได้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพ และขอให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายจงดลบรรดาลให้คุณแม่ทราบด้วยทิพญาณด้วยว่า ลูก ๆ คิดถึงคุณแม่อย่างที่สุด ถ้าชาติหน้าลูกได้เกิดอีก ขอให้ลูกได้เกิดเป็นลูกของคุณแม่ทุก ๆ ชาติด้วยเถิด

ด้วยความเคารพ–รักและอาลัยยิ่ง

ลูก

คุณย่า

คุณย่าจากหลานไปจริงหรือ หลานมักจะคิดเช่นนี้บ่อย ๆ เพราะหลานไม่อยากให้คุณย่าจากไป คุณย่าเป็นที่พึ่งแหล่งสุดท้ายของหลาน คุณย่ากรุณาต่อพวกหลาน ๆ ทุกคน นับแต่นี้ไปหลาน ๆ ก็ขาดที่พึ่ง ขาดร่มโพธิ์เงินโพธิ์ทอง หลานนึกถึงแต่คุณย่า ขอให้เทพยดาทั้งหลายในโลกนี้ จงช่วยนำดวงวิญญาณของคุณย่าขึ้นไปสถิตย์อยู่ ณ สรวงสวรรค์ด้วยเทอญ.

หลานคุณย่า

"หลับ".....แด่คุณยาย

เรื่องของความตายเป็นอย่างไรนั้น เป็นเรื่องที่จะถกเถียงกันได้ โดยอาจจะทั้งมีและทั้งไม่มีใครเห็นพ้องต้องกันเลย อยากจะคิดว่าความตายนั้นเหมือนกับการนอนหลับ เพราะเวลานอนหลับนั้นไม่ต้องวิตกกังวลหรือรับรู้กิจกรรมของผู้อื่นที่ยังตื่นอยู่ เพื่อที่จะได้คิดว่าคุณยาย.........เวลานี้กำลังหลับสบายและนิมิตรดีอย่างที่ไม่มีใครต้องการรบกวน

สุดท้ายนี้ แหววขอให้ดวงวิญญาณของ "คุณยาย" จงมีความสงบสุขในสัมปรายภพ นั้นเทอญ.

ปานแก้ว จรัณยานนท์ (แหวว)

วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๘

คุณยาย

คุณยายผู้มีพระคุณที่สุดของหลาน คุณยายเมตตาปราณีต่อหลาน ๆ เสมอ ทุกครั้งที่คุณพ่อคุณแม่มากราบคุณยาย คุณยายจะต้องถามข่าวถึงหลาน ๆ ทุกคนมิได้ขาด คุณยายรักและห่วงใยหลาน ๆ ทุกคน แม้ว่าเมื่อหลาน ๆ เกิดมาก็พบเห็นแต่คุณยายป่วยได้แต่นั่ง ๆ นอน อยู่บนที่นอน คุณยายก็ยังเป็นแก้วสารพัดนึกของหลาน ๆ หลานขออะไรจากคุณพ่อคุณแม่ไม่ได้ก็จะต้องมาขอคุณยาย คุณยายก็มักจะให้ได้สมประสงค์ทุกครั้งไป ต่อจากนี้ไปหลานจะไปหาคุณยายได้ที่ไหน หลานคิดถึงคุณยายมาก ขอให้กุศลผลบุญแห่งความเมตตาปราณีของคุณยาย จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณยายไปสิงสถิตย์อยู่บนทิพยวิมานด้วยเทอญ.

หลานคุณยาย

คุณทวด

ทุกครั้งที่เหลนไปกราบคุณทวด คุณทวดจะต้องแจกเงินทุกครั้งไป บางครั้งก็แจกขนมด้วย เดี๋ยวนี้ไม่มีคุณทวดแล้ว คิดถึงคุณทวดเหลือเกิน คุณทวดไปไหน คุณพ่อคุณแม่บอกว่าคุณทวดไปอยู่บนสวรรค์ ขอให้คุณทวดไปอยู่บนสวรรค์จริง ๆ ขอให้เทวดานางฟ้าจงรับคุณทวดไว้บนสวรรค์ด้วยเถิด.

เหลนคุณทวด.

วิธีนั่งสมาธิ

กิจเบื้องต้นให้นั่งคุกเข่าประนมมือด้วยความตั้งใจนอบน้อมกราบไหว้พระรัตนตรัย เปล่งวาจานมัสการดังต่อไปนี้:–

อรหํ สมฺมา สมฺพุทฺโธ ภควา, พุทฺธํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ ฯ

(กราบ)

สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม, ธมฺมํ นมสฺสามิ ฯ

(กราบ)

สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ, สงฺฆํ นมามิ ฯ

(กราบ)

ลำดับนี้ตั้งใจปฏิบัติบูชาด้วยกายวาจาใจ กล่าวคำนอบน้อมพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า:–

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

๓ จบแล้วปฏิญาณตนถือเอาพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่ระลึกของตน ที่เรียกว่าไตรสรณคมน์ ว่าตามบาลีดังนี้

พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ทุติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
ทุติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ ตติยมฺปิ พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ
ตติยมฺปิ ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

(ว่าคำอธิฐานพระไตรสรณคมน์ให้มั่นก่อนว่า)

ข้าพเจ้าขอถึงพระพุทธองค์อรหันต์ผู้ละกิเลสขาดจากสันดาน, กับทั้งพระธรรมเจ้า กล่าวคือ คำสั่งสอนของพระองค์ที่เป็นปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรมและปฏิเวธธรรม กับทั้งพระสังฆเจ้า กล่าวคือพระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ว่าเป็นสรณะที่พึ่งที่ระลึกที่นับถือของข้าพเจ้าตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ตราบเท่าสิ้นชีวิตของข้าพเจ้านี้แล แม้หนที่ ๒ แม้หนที่ ๓.

ต่อนี้ตั้งความสัตย์อีกว่า

เอเตน สจฺจวชฺเชน โหตุ เม ชยมงฺคลํ.

(แปลว่า ข้าพเจ้ากล่าวคำสัตย์นี้ ขอชัยมงคลจงมีแก่ข้าพเจ้าในกาลบัดนี้)

กราบลงหนหนึ่ง, จบขั้นพระไตรสรณคมน์เท่านี้ ต่อนี้ให้เจตนาวิรัติ หรือสมาทานศีล ๕ ศีล ๘ หรือศีล ๑๐ แล้วละเว้นโทษ ๕ หรือโทษ ๘ หรือโทษ ๑๐ นั้น หรือเราเข้าใจเนื้อความดีแล้ว จะอธิษฐานรวมสิกขาบททั้ง ๕ ว่า อิมานิ ปญฺจ สิกฺขาปทานิ สมาทิยามิ ๓ หน สำหรับศีล ๕, อิมานิ อฏฺฐ สิกฺขาปทานิ สมาทิยามิ ๓ หน สำหรับศีล ๘ หรือ อุโบสถ, อิมานิ ทส สิกฺขาปทานิ สาทิยามิ ๓ หน สำหรับศีล ๑๐, ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปริสุทฺโธติ มํ พุทฺโธ ธาเรตุ, ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปริสุทฺโธติ มํ ธมฺโม ธาเรตุ, ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปริสุทฺโธติ มํ สงฺโฆ ธาเรตุ, นี้สำหรับศีล ๒๒๗ เมื่อรู้ข้อห้ามแล้วว่าด้วยตนเองก็ได้ แล้วเว้นการประพฤติผิดสิกขาบททั้ง ๕ หรือ ๘ หรือ ๑๐ หรือ ๒๒๗ ที่ตนสมาทานแล้วนั้น ให้ตรวจชำระศีลนั้นจนเห็นว่าตนบริสุทธิ์ดีแล้ว ให้ตรวจดูใจต่อไป เมื่อเห็นว่าเราเข้าอยู่ในวงศ์พระรัตนตรัยและศีลแล้ว ควรเจริญหรือระลึกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ คือให้น้อมใจระลึกให้เกิดศรัทธาเชื่อมั่นพร้อมทั้งกาย วาจา ใจก่อน

บทพุทฺธานุสฺสติ (คือระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้าแล้วน้อมใจให้เชื่อมั่น) ว่าโดยคำบาลีดังนี้

อิติปิโส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควาติ (กราบลงแล้วน้อมกายวาจาใจปฏิบัติบูชาคุณพระพุทธเจ้าอีก) ว่า บัดนี้ข้าพเจ้าขอปฏิบัติบูชาคุณพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ ประเภท กล่าวคือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณพระกรุณาคุณอันมีในพระองค์แล้วนั้น ต่อนี้ข้าพเจ้าจักขอปฏิบัติบูชาพร้อมทั้งกายวาจาและใจไม่ให้ประมาทตามสติกำลังความสามารถของข้าพเจ้าในการต่อไปข้างหน้านี้, ขอคุณพระพุทธเจ้าเหล่านั้น จงเกิดมีในชีวิตจิตใจของข้าพเจ้า, พุทฺธํ ชีวิตํ ยาว นิพฺพานํ สรณํ คจฺฉามิ (กราบ).

บทธมฺมานุสฺสติ (คือระลึกถึงคุณพระธรรมเจ้าและน้อมใจให้เชื่อมั่น) ว่าโดยคำบาลีดังนี้

สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิฏฺฐิโก อกาลิโก เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหีติ, บัดนี้ข้าพเจ้าขอปฏิบัติบูชาคุณพระธรรมเจ้าทั้ง ๓ ประเภท กล่าวคือ พระปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวธธรรมเจ้า อันเกิดมีในพระองค์แล้วนั้น, ต่อนี้ไปข้าพเจ้าจักขอปฏิบัติบูชาพร้อมทั้งกายวาจา และน้ำใจไม่ให้ประมาทตามสติกำลังความสามารถของข้าพเจ้าในกาลต่อไปข้างหน้านี้ ขอคุณพระธรรมเจ้าเหล่านั้นจงเกิดมีในชีวิตจิตใจของข้าพเจ้า, ธมฺมํ ชีวิตํ ยาว นิพฺพานํ สรณํ คจฺฉามิ ฯ (กราบ)

บทสงฺฆานุสฺสติ (คือระลึกถึงคุณพระสังฆเจ้าและน้อมใจให้เชื่อมั่น) ว่าโดยคำบาลีดังนี้

สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ อุชุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ญายปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สามีจิปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ยทิทํ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา เอส ภควโต สาวก สงฺโฆ อาหุเนยฺโย ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย อญฺชลี กรณีโย อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ, บัดนี้ ข้าพเจ้าขอปฏิบัติบูชาคุณ พระสังฆเจ้าทั้งสี่คู่แปดจำพวกอันเกิดมีแล้วแก่ท่านพระองค์ใด ต่อไปนี้ข้าพเจ้าจักขอปฏิบัติบูชาพร้อมทั้งกายวาจาและน้ำใจไม่ให้ประมาทตามสติกำลังความสามารถของข้าพเจ้าในกาลต่อไปข้างหน้านี้, ขอคุณพระสังฆเจ้าเหล่านั้น จงเกิดมีในชีวิตจิตใจของข้าพเจ้า สงฺฆํ ชีวิตํ ยาว นิพฺพานํ สรณํ คจฺฉามิ ฯ (กราบ)

ตอนนี้ให้นั่งราบลงประนมมือทำใจให้เที่ยงเจริญพรหมวิหาร ๔ ถ้าแผ่ไปไม่เจาะจงเรียกว่า อัปปมัญญาพรหมวิหาร ๔ ฯ ว่าโดยคำบาลีย่อ ๆ ให้สะดวกแก่ผู้จำยากก่อน, ว่าดังนี้

เมตฺตา	เมตตาจิต
กรุณา	กรุณาจิต
มุทิตา	มุทิตาจิต
อุเปกฺขา	อุเบกขาจิต

จบแล้วให้นั่งขัดสมาธิ เอาขาขวาทับขาซ้าย, มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรง, ทำสติให้มั่นไม่พื้นเพื้อน, ประณมมือไหว้อยู่ แล้วระลึกถึงคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แต่ในใจว่า พุทฺโธ เม นาโถ พระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งของข้าพเจ้าที่ใจ ธมฺโม เม นาโถ พระธรรมเจ้าเป็นที่พึ่งของข้าพเจ้าที่ใจ สงฺโฆ เม นาโถ พระสังฆเจ้าเป็นที่พึ่งของข้าพเจ้าที่ใจ แล้วว่าซ้ำอีก, พุทฺโธ พุทฺโธ ธมฺโม ธมฺโม สงฺโฆ สงฺโฆ

แล้วปล่อยมือลงข้างหน้า บริกรรมภาวนาแต่คำเดียวว่า พุทฺโธ และให้ทำความรู้สึกอยู่ที่ลมหายใจเข้าออกเท่านี้. นี่คือวิธีทำสมาธิเบื้องต้น เมื่อมีความเพียรไม่เกียจคร้านแล้วก็จักเห็นคุณเกิดขึ้นในใจตนเอง สำหรับผู้สนใจจริง ๆ แล้ว ปฏิบัติได้เสมอเท่านี้ก็จักเห็นคุณทีเดียว แต่โดยมากผู้ปฏิบัติจะให้รู้ผลก่อนเหตุ แม้ผลที่รู้ก็เสมอจำเท่านั้น เลยไม่อัศจรรย์ ฉะนั้น ในที่นี้จึงคัดเอาหัวข้อที่จะต้องทำก่อนมาไว้ในที่นี้ ส่วนคำอธิบายจะแยกไว้ตอนต่อไป ถ้าเอามาแทรกในตอนนี้ ผู้ไม่ชำนาญแล้วอาจจะเฝือมากเลยจะหยิบเอาที่ไหนก็ไม่ถูก เหตุนั้นผู้มุ่งต่อการปฏิบัติแล้ว ควรจดจำเอาเสมอนี้ก่อน ถ้าหากเกิดขึ้นกับตนโดยอาการใด จงดูคำอธิบายข้างหน้าอีก.

อธิบายพระไตรสรณคมน์

พระรัตนตรัยนี้เป็นที่พึ่งอันศักดิ์สิทธิ์ แก่ผู้ถือมั่นเชื่อมั่นและกระทำให้เกิดขึ้นพร้อมทั้งกาย วาจาจิต, คือให้เห็นคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ในจิตจริง ๆ เดี๋ยวนี้คนเราโดยส่วนมาก ถึงพระพุทธแต่เงา คือไหว้กันแต่รูปที่เปรียบ, ถึงพระธรรมก็แต่นึกเห็นแต่ชั้นปริยัติ ไม่ค่อยปฏิบัติให้ถึงปฏิเวธ, ถึงพระสงฆ์ก็เสมอเห็นโกนผมห่มผ้าเหลืองเท่านั้น ถ้าถึงกันเสมอเท่านี้ก็ไม่อาจจะปิดอบายได้ ฉะนั้นผู้นับถือจริง ๆ แล้วจงให้เข้าถึงจิตใจ จึงจะเป็นผู้เชื่อมั่นไม่งมงาย อีกนัยหนึ่ง แก้ว ๓ ประการนี้ ถ้าใครเชื่อมั่นด้วยดีแล้ว จักกันภัยที่ตนหวาดเสียวได้จริง ๆ, ในปัจจุบันนี้คนเราโดยมาก ความรู้ความเห็นเลยของดีไปเสียเพราะยังตื่นข่าวกันไปต่าง ๆ ถ้าเอะอะลืมพระรัตนตรัยแล้ว ขนลุกตาใสใบหูชันหวั่นไหวไปเหมือนกระต่ายตื่นตูม วิ่งไปกระโดดไปฉะนั้นพูดถึงข้างหน้า ถ้าใคร ๆ มีความเชื่อมั่นแล้ว

ในจิตใจบุคคลผู้นั้นชื่อว่าได้ที่พึ่งอันประเสริฐ จักไม่ไปเกิดในอบายภูมิสี่เป็นเด็ดขาด สมกับบาทพระคาถาที่ในมหาสมยสูตรว่า

เยเกจิ พุทฺธํ สรณํ คตา เส น เต คมิสฺสนฺติ อปายภูมึ ปหาย มานุสํ เทหํ เทวกายํ ปริปูเรสฺสนฺตีติ

แปลความว่า นรชนทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะที่พึ่ง (ภายในใจ) ชนทั้งหลายเหล่านั้นจักไม่ไปเกิดในอบายสี่ คือ (นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน) เมื่อละกายเป็นของมนุษย์แล้วจักได้ยังกายทิพย์ให้บริบูรณ์ดังนี้ ถ้าเราเชื่อมั่นแล้วไม่ควรไปเชื่อถือของศักดิ์สิทธิ์ที่สมมติกันขึ้นภายนอกโดยหาเหตุผลมิได้ เห็นคนอื่นเขาพาทำมาก็หลับตาทำไปโดยอาการต่าง ๆ แล้วอาจทำให้พระไตรสรณคมน์เสื่อมและเศร้าหมองไป ใจเราก็หมดหลักฐานที่พึ่งอาศัยแล้วก็จักเกิดความสงสัยฟุ้งซ่านไป นับถือนอกรีตนอกรอยพลอยลุ่มหลงไปต่าง ๆ ลักษณะของผู้มีพระรัตนตรัยเป็นสรณะที่พึ่ง แล้วย่อมมีกายอ่อนน้อม มีวาจาอ่อน และย่อมปรารภถึงเสมอพร้อมทั้งน้ำใจประกอบด้วยปัญญาพิจารณารู้เห็นความจริงของตนว่า เราเกิดมานี้เพราะกรรม, เราเป็นอยู่นี้เพราะกรรม, เราตายไปนี้เพราะกรรม, เราทำดีได้ดี เราทำชั่วได้ชั่ว, ดังนี้ใคร ๆ จะมาช่วยความเป็นความตายให้เราไม่ได้ เมื่อมีความเชื่อมั่นหมั่นระลึกศึกษา ภาวนาอยู่เป็นนิตย์แล้ว เท่ากับสาธยายมนต์ทิพย์อันประเสริฐ นับเป็นหลักทางใจในทางพุทธศาสนาส่วนหนึ่ง

อธิบายอัปปมัญญาพรหมวิหาร ๔

๑ **เมตตา** คือให้มีจิตรักใคร่ปรารถนาจะให้ตนและสัตว์เป็นสุขทั่วหน้ากัน นี้เป็นกำแพงอันหนึ่งหรือทิศอันหนึ่ง

๑ **กรุณา** คือให้มีจิตเอ็นดูสงสารตนและสัตว์ทั่วหน้า และคิดจะช่วยให้ตนและผู้อื่นพ้นจากทุกข์ทั้งปวง นี้เป็นกำแพงอันหนึ่งหรือทิศอันหนึ่ง

๑ **มุทิตา** คือให้จิตอ่อนน้อมพลอยยินดี เมื่อตนและสัตว์อื่นได้รับความสุข นี้เป็นกำแพงอันหนึ่งหรือทิศอันหนึ่ง

๔ **อุเบกขา** คือให้มีจิตวางเฉยในเมื่อตนและสัตว์อื่นได้รับความวิบัติเดือดร้อน ในกิจที่จะทำหรือทำมาแล้วก็ตาม อันเราไม่มีหนทางที่จะช่วยได้ ให้วางเฉยเสีย ไม่เสียใจ คอยระวังรักษาจิต อย่าให้เศร้าหมอง ถ้ามีหนทางช่วยได้ก็ให้ช่วย ไม่ใช่ว่าจะให้เฉยไปทุกอย่าง ให้เฉยแต่สิ่งที่ตนหมดความสามารถแล้วเท่านั้น พรหมวิหาร ๔ นี้จะให้บริบูรณ์ดีต้องให้ถึงพร้อมทั้งกาย วาจา จิต จึงจะเป็นประโยชน์มาก เมตตาทางกายราวกับกำแพงหนาโยชน์หนึ่ง เมตตาทางวาจาอีกโยชน์หนึ่ง ทางจิตอีกโยชน์หนึ่ง เมตตารวมลง ๓ โยชน์ กรุณาอีก ๓ โยชน์ มุทิตาอีก ๓ โยชน์ อุเบกขาอีก ๓ โยชน์ รวมลงเป็น ๑๒ โยชน์ด้วยกันพร้อมทั้งกาย วาจา จิต เมื่อจิตเป็นได้เช่นนี้จะมีภัยอันตรายที่ไหน เพราะมีเครื่องล้อมจิตโดยรอบ แล้วนี่เป็นแต่เพียงเทียบเคียงเท่านั้น ถ้าเพ่งให้เกิดมีจริงแล้ว จะปรากฏความจริงด้วยตนเองว่ามีคุณสักเพียงไร เมื่อจิตของตนไม่มีภัยแล้วจักเกิดสมาธิโดยเร็วพลันจะแผ่โดยพิสดารก็ได้ จะว่าโดยบาลีหรือคำแปลก็ได้ การกระทำในจิตนั้นมี ๒ อย่าง คือ เมตตาตน กรุณาตน มุทิตาตน อุเบกขาตน ได้แก่กิริยาที่ไม่ไปทำชั่วและสงสารตนนำตนออกจากความชั่ว และประพฤติอ่อนน้อมต่อศีลธรรมและทำความวางเฉยในคราวที่สมควร เป็นต้นว่าคราวเจ็บป่วยเห็นว่าหมดทางแก้ไขแล้ว กระทำกำหนดจดจำเอาแต่ความดีไว้ในจิตนี้หนึ่ง แผ่ไปแก่คนอื่นหรือสัตว์อื่นนั้นอีกหนึ่ง

อธิบายการแผ่เมตตาจิต

การแผ่ไปแก่คนอื่นนั้นมี ๒ อย่าง คือ ๑. แผ่ไปเฉพาะคนที่รักใคร่และคุ้นเคยมีบิดามารดา ครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ ญาติมิตรที่ใกล้ชิดของตน ไม่ทั่วไปแก่คนอื่นและสัตว์อื่นนี้อย่างหนึ่ง ๒. แผ่ทั่วไปจะเป็นคนประเภทไหนก็ตาม ไม่เฉพาะเจาะจงคนนั้นคนนี้ เห็นว่ามีรูปมีนามเหมือนกัน เป็นเพื่อนทุกข์ด้วยกันทั้งสิ้น แล้วก็แผ่เมตตาจิตทั่ว ๆ ไป ไม่กำหนดขีดขั้นอันใด แผ่ไปจนตลอด ๓ ภพ มีกามภพ รูปภพ อรูปภพเหล่านี้เป็นต้น ทำให้เกิดมีขึ้นโดยอาการเช่นนี้ ย่อมมีอำนาจมาก จิตจักมีกำลังอันยิ่งใหญ่ บาลีและคำแปลโดยพิสดาร ดังนี้

คำบาลีแผ่เมตตาแก่ตน

อหํ สุขิโต โหมิ	เราจงเป็นสุขเป็นสุข	เทอญ
นิทฺทุกฺโข โหมิ	เราจงเป็นผู้ไม่มีทุกข์	เทอญ
อเวโร โหมิ	เราจงเป็นผู้ไม่มีเวร	เทอญ
อพฺยาปชฺโฌ โหมิ	เราจงเป็นผู้ไม่เบียดเบียนตน	เทอญ
อนีโฆ โหมิ	เราจงเป็นผู้ไม่มีทุกข์กายทุกข์ใจ	เทอญ
สุขี อตฺตานํ ปริหรามิ	เราจงเป็นผู้มีสุขรักษาตน	เทอญ

นี้แผ่เมตตาจิตเฉพาะตน เมื่อตนมีบริบูรณ์แล้วควรเพ่งแผ่ไปแก่คนอื่นหรือสัตว์อื่นทั้งหลายทั่วไปโดยบาลีและคำแปลดังนี้

๑. สพฺเพ สตฺตา สุขิตา โหนฺตุ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีสุขทุกถ้วนหน้า เทอญ

๒. สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร เทอญ

๓. สพฺเพ สตฺตา อพฺยาปชฺฌา โหนฺตุ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่เบียดเบียนกัน เทอญ

๔. สพฺเพ สตฺตา อนีฆา โหนฺตุ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีทุกข์กายทุกข์ใจ เทอญ

๕. สพฺเพ สตฺตา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีสุขรักษาตน เทอญ

๖. สพฺเพ สตฺตา สพฺพทุกฺขา ปมุญฺจนฺตุ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จง (เอาตน) พ้นจากทุกข์ทั้งปวง เทอญ

๗. สพฺเพ สตฺตา ลทฺธสมฺปตฺติโต มา วิคจฺฉนฺตุ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง (ขอ) อย่าได้ปราศจากสมบัติอันตนได้รับ เทอญ

๘. สพฺเพ สตฺตา กมฺมสฺสกา สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง เป็นผู้มีกรรมเป็นของ ๆ ตน

กมฺมทายาทา เป็นผู้มีกรรมเป็นทายาท (จักเป็นผู้รับผลของกรรม)

กมฺมโยนี เป็นผู้มีกรรมเป็นกำเนิด (เป็นผู้มีกรรมเป็นแดนเกิด)

กมฺมพนฺธู เป็นผู้มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์

กมฺมปฏิสรณา เป็นผู้มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย

ยํ กมฺมํ กริสฺสนฺติ จักเป็นผู้กระทำกรรมอันใดไว้

กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา ดีหรือชั่ว (บุญหรือบาป สัตว์ทั้งหลายทั้งปวงที่เป็นอยู่ในโลก)

ตสฺส ทายาทา ภวิสฺสนฺติ จักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้นไปทุกถ้วนหน้าแล ฯ

จบวิธีแผ่เมตตาพรหมวิหาร ๔ ที่แผ่ไปไม่เจาะจงแก่คนนั้นคนนี้ เรียกว่าเจริญอัปปมัญญาธรรม ถ้าหากขัดข้องในการท่องจำแล้วให้รวมลงที่เดียวก็ได้ว่าดังนี้

เมตฺตา เมตตาจิต, กรุณา กรุณาจิต, มุทิตา มุทิตาจิต, อุเปกฺขา อุเบกขาจิต, (หรือจะระลึกในใจโดยภาษาไทยเราก็ได้)

อธิบายอานิสงส์อัปปมัญญา ๔

การเจริญอัปปมัญญาพรหมวิหาร ๔ นั้น เป็นกิจที่ควรกระทำโดยแท้ เพราะเป็นธรรมอันเย็นใจของสัตว์โลกทั่วไป ตลอดถึงบิดามารดาวงศาคณาญาติมิตรสหายและสัตว์ทุกจำพวก อีกประการหนึ่งพรหมวิหารนี้ เมื่อทำให้เกิดในใจจริง ๆ แล้ว ย่อมระงับเวรภัยพยาบาทได้โดยเด็ดขาดฉะนั้นพระศาสดาจารย์จึงเตือนภิกษุทั้งหลายว่า

เมตฺตาย ภิกฺขเว เจโตวิมุตฺติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย

พหุลีกตาย ยานีกตาย วตฺถุกตาย อนุฏฺฐิตาย ปริจิตาย

สุสมารทฺธาย เอกาทสานิสํสา ปาฏิกงฺขา.

แปลเนื้อความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย (ในธรรมวินัยนี้) ความหลุดพ้นวิเศษ (จากพยาบาทและเวรภัย) ด้วยอำนาจแห่งจิตเมตตาที่บุคคลส้องเสพแล้วโดยชอบ กระทำให้เกิดมีขึ้นแก่ตน และกระทำให้มากแล้ว ทำกระแสจิตเดินเหมือนยาน (ที่ให้สำเร็จการไปในสถานที่ต้องการ) ทำให้เป็นวัตถุแล้วมิได้หยุดยั้งแห่งการทำจิตแล้วสะสมขึ้นแล้ว ปรารภ

ให้สม่ำเสมอ (ไม่ให้เผลอตัวทุกอิริยาบถทั้ง ๔ แล้ว) บุคคลผู้นั้นหวังได้อานิสงส์ ๑๑ ประการ มีหลับเป็นสุขเป็นต้น และย่อมได้ความเย็นใจ คือทำการงานทางกายก็ดี พูดทางวาจาก็ดี คิดทางใจก็ดี ให้มีเมตตาจิตอยู่ทุกเมื่อ ย่อมเป็นไปเพื่อพ้นทุกข์ดังนี้ ถ้าใคร ๆ เจริญอยู่เป็นนิตย์ย่อมมีอำนาจทำให้สัตว์ทั้งหลายได้รับความเย็นใจไปจากจิตของบุคคลที่มีเมตตานั้น ด้วยเหตุนั้นผู้ทำสมาธิจำเป็นโดยแท้ที่จะต้องทำให้มีขึ้นพร้อมทั้งกายวาจาใจ บางแห่งท่านให้เจริญแต่ผู้มีโทสจริต แต่ในที่นี้จะเป็นจริตอะไรก็ตาม จำจะต้องทำก่อน ถ้าจริตเป็นโทสะอยู่แล้วยิ่งจะสะดวกเข้าในการทำสมาธิจิต พรหมวิหารนี้นัยหนึ่งท่านเรียกว่าพรหม ๔ หน้า หรือกำแพง ๔ ทิศ เป็นเครื่องล้อมจิตโดยรอบ ถ้าใครทำให้มีขึ้นแล้ว จิตดวงนั้นย่อมไม่มีภัยเลย ถ้าจะพูดถึงการบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุแล้วก็ดีมาก เป็นต้นว่าทำทานด้วยเมตตาจิต รักษาศีลด้วยเมตตาจิต ทำสมาธิด้วยเมตตาจิต เมื่อทำได้เช่นนี้ย่อมได้รับกุศลอันแรงกล้า เมตตาจิตนี้เปรียบประหนึ่งว่าเมล็ดฝนที่สะอาดตกมาจากท้องฟ้าแล้วย่อมให้ผลแก่ติณชาติ รุกขชาติงอกงามแช่มชื่นเต็มที่ และเป็นที่ต้องการของมนุษย์ทุกเหล่า เหตุนั้นผู้แสวงบุญควรตรวจดูจิตของตนเสมอ ๆ ว่าเรามีเมตตาจิตหรือไม่ เพื่อจะได้กระทำบำเพ็ญให้มีขึ้นทางกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ให้ถูกทางแห่งความสุขต่อไป ข้อสำคัญเมตตานี้ สำคัญมากที่จิต ถ้าจิตไม่มีเมตตาแล้ว รักษากายวาจาได้ยาก ถ้าหากจิตประกอบด้วยเมตตาจริง ๆ แล้ว ความเศร้าหมองย่อมไม่มีแก่กายและวาจา ความเศร้าหมองทางกาย ทางวาจา กายวาจาเขาย่อมไม่รับ จิตเป็นผู้จะรับเอาผลชั่วทั้งหมด เมื่อเป็นเช่นนี้จึงควรทำสมาธิอบรมจิตให้เป็นสมาธิโดยลำดับ

อธิบายวิธีทำสมาธิ

คือทำให้เป็นระเบียบ พระพุทธองค์ พระองค์สัมมาสัมพุทธเจ้าที่สอนไว้ตามที่พระองค์ทรงบำเพ็ญมาแล้ว เป็นตัวอย่างที่ดีงามและทันสมัยเวลาด้วย

คือ กิริยายืนทำสมาธิ ๑

กิริยาเดินทำสมาธิ ๑

กิริยานั่งทำสมาธิ ๑

กิริยานอนทำสมาธิ ๑

อิริยาบถ ๔ ประกอบสมาธิในเวลาใด เวลานั้นเรียกว่าภาวนามัยกุศล บุญสำเร็จด้วยการภาวนา ภาวนาแปลว่ากระทำความดีให้เกิดมีขึ้นในตน และเป็นกิจทั่วไปแก่ภิกษุ สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ใครทำได้ย่อมเป็นกุศลกรรมสิทธิ์เฉพาะตัวผู้ทำ ผู้ที่เชื่อปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธแล้ว ควรประพฤติตนโดยจริงแท้

อธิบายอิริยาบถ ๔

กิริยายืน ก็ให้ประกอบภาวนาอย่างเดียวกันให้เปลี่ยนแต่อิริยาบถเท่านั้น คือยืนโดยกิริยาสำรวมจิต ยืนให้ตรง ดำรงสติให้มั่นแล้ววางมือขวาทับมือซ้าย คว่ำมือทั้งสองหลับตาหรือลืมตาสุดแท้แต่จะสะดวกในการทำของตน ไม่มีการห้ามอะไร แล้วเพ่ง **พุทฺโธ** กับจิตให้รวมลงเฉพาะกาย เฉพาะจิตที่รู้ จนจิตตั้งมั่นได้ (นี้โดยกิริยายืนตามระเบียบนิยม)

กิริยาเดิน นั้น เรียกว่าเดินจงกรม เดินโดยกิริยาอย่างนี้คือ ให้กำหนดทางสั้นยาว กว้าง แคบสุดแท้แต่เราต้องการ และควรทำทางให้เสมอไม่สูง ๆ ต่ำ ๆ เพื่อสะดวกแก่การเดิน จะเดินเร็วหรือช้า ก้าวขาสั้นยาวสุดแท้แต่จะสะดวก และอย่าเงยหน้านักอย่าก้มหน้านักให้พอดี แล้วให้สำรวมจักษุพอสมควรวางมือทั้งสองลงข้างหน้าทับกันเหมือนกับยืนตลอดการทำจิตก็เหมือนกับอิริยาบถที่กล่าวแล้ว (นี้โดยกิริยาเดินตามระเบียบนิยม)

กิริยานั่ง จะอธิบายเป็นแบบอย่างไว้อีก คือให้วิรัติเจตนาละเว้นในองค์ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ตามชั้นภูมิของตนให้บริสุทธิ์ก่อน เมื่อเห็นว่าเรามีศีลบริสุทธิ์แล้ว ให้เข้านั่งตามระเบียบ คือนั่งขัดสมาธิ เอาขาขวาทับขาซ้าย นั่งไหว้ประนมมือก่อน แล้วระลึกถึงคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์มาเป็นที่พึ่งของตน ว่าเมตตาพรหมวิหาร ๔ แล้วว่า พุทฺโธ เม นาโถ ธมฺโม เม นาโถ สงฺโฆ เม นาโถ แล้วว่า พุทฺโธ พุทฺโธ ธมฺโม ธมฺโม สงฺโฆ สงฺโฆ จบแล้วประณมมือไหว้แล้ววางลงข้างหน้า บริกรรมภาวนาว่าคำเดียวเหนี่ยวเป็นอารมณ์ คือ พุทฺโธ เท่านี้ให้สำรวมจิตไว้ในกายอย่าส่งจิตไปข้างนอก ให้เพ่งดูแต่กายของตนเอง คือ เพ่งดูธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ แล้วปล่อยวางอาการเสีย เอาจิต กับ พุทฺโธ ตั้งไว้ที่ลมหายใจเข้าออก ทำความรู้อยู่อย่าให้ลืมตัวจึงจะถูก คำที่ว่า พุทฺโธ เพราะ พุทฺโธ แปลว่าเป็นผู้ตื่นอยู่ได้แก่ผู้มีสตินั่นเอง (นี้กิริยาที่นั่งสมาธิ)

กิริยานอน นั้น คือนอนตะแคงข้างขวา เอามือขวาวางรองศีรษะ ยืดมือซ้ายไปตามตัว ไม่นอนขดนอนคว่ำนอนหงาย ให้นอนตะแคงข้างขวา นอนโดยกิริยาเช่นนี้เป็นกิริยาที่ดีงาม และเป็นกิริยาที่กล้าหาญ เป็นกิริยาที่มีชัย ไม่เศร้าโศก เป็นกิริยาที่ไม่จนใจ เป็นกิริยาที่ทรงศีลทรงธรรม เมื่อทำได้เช่นนี้แล้ว ให้สำรวมสติให้มั่นอยู่ด้วยคำบริกรรมภาวนาประจำอิริยาบถนี้ (นี้โดยกิริยานอนตามระเบียบนิยม)

อธิบายอิริยาบถ ๔

อิริยาบถทั้ง ๔ นี้ เป็นแต่เปลี่ยนแปลงพักผ่อนอิริยาบถของกายส่วนทำภาวนานั้น คงที่ตามเดิม อย่าปล่อยอารมณ์เดิมที่ตนภาวนาอยู่ คอยสำรวมระวังรักษาจิตไว้ทุกอิริยาบถ แต่ที่จริงผู้ฝึกหัดใหม่ในเบื้องต้นนั้น ควรทำในอิริยาบถ ๒ ไว้ให้มากก่อน คืออิริยาบถนั่ง ๑ อิริยาบถเดินจงกรม ๑ อิริยาบถทั้งสองนี้ควรประกอบในภาวนาให้มาก ๆ จิตจักเป็นสมาธิได้ง่าย ส่วนอิริยาบถยืนและนอน จิตไม่สู้จะรวมง่าย เวลานอนภาวนาจะกลายให้หลับไปก็ได้ ส่วนอิริยาบถยืน จิตไม่สู้จะรวมสนิทดี ถ้าเป็นผู้ชำนาญแล้ว เห็นว่าไม่ขัดข้องในการทำสมาธิของตนแล้ว ให้ทำในอิริยาบถทั้ง ๔ เสมอ ๆ ยิ่งดีไม่มีห้ามทำได้ทุกลมหายใจเข้าออกได้ยิ่งดีมาก การนอนตะแคงข้างขวานั้นเรียกว่า สีหไสยาสน์ ราชสีห์นอนตะแคงข้างซ้ายนั้นเรียกว่า กามโภคี คือ กิริยาที่หนักในทางกาม นอนคว่ำนั้นเรียกว่า ติรัจฉานไสยาสน์ นอนเหมือนสัตว์บางจำพวกเป็นโมหะกิริยาคือกิริยาที่มืด นอนหงายนั้นเรียกว่า เปตไสยาสน์ นอนกิริยาเปรตและคนที่ตายเป็นกิริยาที่แพ้ เป็นกิริยาที่สิ้นท่าทาง เมื่อนอนหลับลมเดินแรงอาจจะอ้าปากและกรนไปต่าง ๆ แต่ไม่ห้ามเด็ดขาดทีเดียวจะเปลี่ยนแปลงก็ได้พอหายเมื่อย เมื่อจะทำจิตจริง ๆ แล้วก็เปลี่ยนไปหาอิริยาบถที่ถูกต้องเสีย แล้วทำจิตให้มีสติรักษาจิตให้มั่นคงองอาจจนจิตเป็นสมาธิ อุบายทั้งหลายที่กล่าวมานี้เป็นเหตุให้จิตตั้งมั่นแน่แน่วลงเป็นขณิกสมาธิบ้าง อุปจารสมาธิบ้าง อัปปนาสมาธิบ้าง สมาธินี้เป็นเครื่องปราบกิเลสอย่างหนึ่งกล่าว คือ นิวรณธรรมทั้ง ๕ นิวรณ์นี้เป็นข้าศึกของสมาธิโดยแท้ คือคอยกันจิตมิให้ตั้งมั่นลงได้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่อาจสามารถจะแลเห็นธรรมของจริงได้ เพราะเป็นเครื่องป้องกันจิตไม่ให้บรรลุถึงความดี เหตุนั้นจึงเรียกว่าข้าศึกของสมาธิ.

หมวดนิวรณ์ ๕

(๑) **กามฉันทะ** ความพอใจรักใคร่ในวัตถุกาม ก่อนที่จะยินดีในวัตถุกามนั้น อาศัยกิเลสกามมีราคะเป็นต้น แล้วเกิดความกำหนัดขึ้นกับจิตก่อนจึงมีความรักใคร่ในวัตถุกาม คือจิตกำหนัดรักใคร่ยินดีลุ่มหลงอยู่ใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เย็นร้อนอ่อนแข็ง ธรรมอารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นไปฝ่ายกุศลบ้าง อกุศลบ้าง เรียกว่า กามฉันทนิวรณ์

(๒) **พยาปาทะ** คือมีจิตคิดปรารถนาใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ไม่ได้สมหวังแล้ว ก็คิดพยาบาทปองร้ายแก่มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายที่ตนไม่ชอบใจ จิตพยาบาทนี้ จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิอีกประเภทหนึ่ง จึงเรียกว่า พยาบาทนิวรณ์

(๓) **ถีนมิทธะ** คือจิตโงกง่วงหงุดหงิดจิตหดหู่เคลิบเคลิ้มหาวนอนและเกียจคร้าน เมื่อครอบงำจิตได้แล้วก็มิให้กระทำความดีได้จึงเรียกว่า ถีนมิทธนิวรณ์

(๔) **อุทธัจจกุกกุจจะ** คือความไม่สงบแห่งจิตคิดฟุ้งซ่านรำคาญใจฟุ้งไปสู่อารมณ์ภายนอกมีรูปารมณ์เป็นต้น คือความไม่รู้ความจริงของอายตนะทั้งภายนอกและภายใน ไม่รู้จักอุบายที่ข่มจิตของตนให้ตั้งอยู่กัมมัฏฐานของตนบทใดบทหนึ่งจึงฟุ้งไปตามอารมณ์ต่าง ๆ จิตดวงนี้ก็มาจาก กามฉันทะ นั้นเอง คือเกิดขึ้นจากความปรารถนาบ้าง จากความไม่ปรารถนาบ้าง อารมณ์ทั้งสองนี้ เมื่อไม่สมหวังแล้ว ก็เกิดความฟุ้งซ่านรำคาญใจ จึงเรียกว่า อุทธัจจกุกกุจจนิวรณ์

(๕) **วิจิกิจฉา** คือจิตสงสัยลังเลไม่แน่ใจในอารมณ์ทั้งปวง ได้แก่ความไม่ตกลงใจ ว่าสิ่งนี้ผิดหรือถูก ดีหรือชั่ว มีความสำคัญต่าง ๆ เป็นต้นว่าสิ่งที่ถูกสำคัญว่าผิด สิ่งที่ผิดสำคัญว่าถูก คิดไม่ตกลงแน่นอนได้ จึงเรียกว่า วิจิกิจฉานิวรณ์

อุบายที่แก้นิวรณ์

๑. **กามฉันทะ** นั้นควรใช้อุบาย ๓ อย่างคือ (๑) ให้เพ่งพิจารณาวัตถุที่ตนรักใคร่นั้นให้เห็นเป็น อนิจฺจํ ความไม่เที่ยงถาวร ทุกฺขํ ความเป็นทุกข์ด้วยพยาธิเบียดเบียนอยู่เสมอ เพ่งจนเห็นว่าเป็น อนตฺตา ไม่ใช่ตัวตนเราเขาอะไร จนเห็นว่าแม้เราได้รับสุขสมปรารถนาแล้วสิ่งนั้นก็ย่อมไม่เป็นกรรมสิทธิ์อยู่เอง ล้วนแต่จะละทิ้งทอดทิ้งทุกตัวตน

ดังนี้ ถ้ายังกำเริบอยู่ควรเพ่งต่อไปอีก (๒) ควรเพ่งพิจารณาให้แยบคายอีก คือให้เพ่งอศุภนิมิต ทำความเห็นให้ตรงเข้าไปในส่วนปฏิกูลโสโครกไม่สวยไม่งาม คือเจือปนไปด้วยของน่าเกลียดถึงเราจะหาอุบายปฏิบัติขัดเกลาด้วยอาการใดก็ดีย่อมไม่พ้นไปได้ดังนี้ ถ้ายังมีอยู่ควรเพ่งต่อไปอีก (๓) ควรเพ่งพิจารณาให้แยบคายจนกว่าจิตจะรู้จริงเห็นจริงตามภาพ คือให้เห็นลงว่า รูปกายนี้ก็สักแต่ว่าธาตุทั้ง ๔ ประชุมกันเข้า มีจิตวิญญาณ ที่หลงเข้าครอบครองสิงอยู่ชั่วคราวราวกับว่า หอยเสฉวยออกเปลือกนี้เข้าเปลือกโน้นไม่จริงไม่จังอะไร ให้ข่มจิตลงเฉพาะอารมณ์ที่เพ่งอันเดียวจนเกิดสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง กามฉันทนิวรณ์ก็จะเบาลงหรือหายไป

๒. **พยาบาทะ** เกิดขึ้นหรือกำเริบนั้น คือสติอ่อน มีปฏิฆนิมิตตาโยนิโสมนสิการ คือการนึกโดยปราศจากอุบายที่แยบคายในสิ่งที่กระทบใจของตนเกิดความโกรธแล้วคิดจะแก้แค้นในใจเรียกว่าพยาบาทปองร้าย ควรใช้อุบายระงับเสียดังนี้ คือ

(๑) **เมตฺตานิมิตฺตอุคฺคห,** ให้เจริญเมตตาจิต โดยเฉพาะหรือไม่จำเพาะ และทั่วไปอย่างใดอย่างหนึ่ง

(๒) **เมตฺตาภาวนานุโยค,** ให้ตั้งใจเจริญเมตตาแผ่ไมตรีจิตคิดจะให้ผู้อื่นเป็นสุขและตนเป็นสุข

(๓) **กมฺมสฺสกตา ปจฺจเวกฺขณตา,** ให้พิจารณาถึงกรรมของตนและผู้อื่น ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของ ๆ ตน ตนจะได้ดีหรือชั่ว ก็เพราะกรรมที่ทำมาให้เห็นว่าพยาบาทนี้เป็นกรรมฝ่ายชั่ว ถ้าเราเห็นว่าชั่วแล้ว เราและคนอื่นย่อมไม่ปรารถนาสักคนเลยในโลก

(๔) **ปฏิสงฺขานพหุลตา** ให้พิจารณาให้มากเข้าทุกทีในอุบายนั้น ๆ

(๕) **กลฺยาณมิตฺตตา** ให้คบหาสมาคมแต่บุคคลที่มีเมตตาภาวนา คือผู้มีใจรักใคร่เอ็นดูผู้อื่นเสมอ ได้แก่ผู้ที่มีศีลธรรม

(๖) **สปฺปายกถา,** ให้หมั่นศึกษาปรารภแต่เรื่องสบายใจ ได้แก่พูดเรื่อง เมตตาภาวนา หรือพูดสิ่งที่จะเป็นประโยชน์แก่ผู้พูดและผู้ฟัง ให้กระทำจิตใจของเราดำเนินอยู่เสมอ ๆ

(๗) **สจฺจหม,** ตั้งความสัตย์ว่า เราจักข่มใจของเราเพ่งดูโทษของตนที่มีอยู่ในกายใจของเราเองเราจักไม่เพ่งโทษใคร ๆ ทั้งหมด ทำความเห็นของเราให้ตรงเข้ามาหาใจว่าความพยาบาทนี้เกิดขึ้นที่จิตใจ เราจะต้องแก้ที่ใจเราเองดังนี้ อุบายทั้ง ๗ นี้เป็นเหตุให้ละความพยาบาทได้ดีทีเดียว

๓. **ถีนมิทธะ** ควรใช้อุบายระงับเสียดังนี้ คือ

(๑) **อติโภชเนนิมิตฺตกตา,** การไม่บริโภคอาหารมากนัก

(๒) **อิริยาปถสมฺปริวตฺตคหตา,** การเปลี่ยนอิริยาบถให้เสมอ ๆ กัน

(๓) **อาโลกสญฺญามนสิการ,** การนึกถึงแสงสว่างให้เข้ามาเฉพาะหน้าที่เราทำเพียร

(๔) **อพฺโภกาสวาส,** ให้แสวงอยู่ในที่แจ้งรุกขมูลและที่ห่างไกลจากหมู่บ้าน

(๕) **กลฺยาณมิตฺตตา,** ให้คบเพื่อนพรหมจรรย์ที่ดีงามไม่ง่วงเหงา, คบท่านผู้มีฌานได้ยิ่งดี

(๖) **สปฺปายกถา,** ให้พูดแต่เรื่องที่สบายใจ เช่น พูดถึงเรื่องที่จะทำความดีต่าง ๆ มีธุดงค์เป็นต้น

ถีนมิทธะนี้ เหตุที่จะละได้ขาดแล้ว ต้องพระอรหัตตมรรค แต่ต้องละไปตั้งแต่ปุถุชนนี้โดยลำดับ อุบายเหล่านี้เป็นเครื่องละถีนมิทธนิวรณ์

๔. **อุทธัจจกุกกุจจะ** ควรใช้อุบายหลายอย่างดังต่อไปนี้ คือ

(๑) **พหุสฺสุตา,** ให้หมั่นสดับตรับฟังเล่าเรียนให้มาก

(๒) **ปริปุจฺฉตา,** ให้หมั่นสอบถามและบำเพ็ญตามอยู่เสมอ ๆ

(๓) **วินยปกตญฺญุตา** ให้เป็นผู้ฉลาดตริตรองในศีลธรรมที่ตนปฏิบัติอยู่

(๔) **วุฑฺฒเสวิตา,** ให้คบหาท่านผู้ใหญ่โดยศีลธรรมและมีวิชาจรรยาดีรอบคอบ

(๕) **กลฺยาณมิตฺตตา,** ให้คบแต่มิตรที่ดีงาม

(๖) **สปฺปายกถา,** ให้พูดแต่เรื่องที่ทำให้สบายใจ ได้แก่พูดชี้แจงในเรื่องที่ควรและไม่ควร

อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านนี้จะละขาดได้แต่พระอรหัตตมรรค

กุกกุจจะ ความรำคาญใจจะละขาดได้แต่พระอรหัตมรรค แต่ต้องละไปแต่ปุถุ-ชนนี้โดยลำดับ

๕. **วิจิกิจฉา** ควรใช้อุบายหลายอย่างดังต่อไปนี้ คือ

(๑) **พหุสฺสุตา,** ให้เป็นผู้ทำความศึกษาเล่าเรียนไว้มาก ๆ

(๒) **ปริปุจฺฉตา,** ให้หมั่นสอบถามท่านผู้ชำนาญเสมอ ๆ

(๓) **วินยปกตญฺญุตา,** ให้เป็นผู้ชำนาญในศีลธรรมที่ตนประพฤติปฏิบัติอยู่นั้น

(๔) **อธิโมกฺขพหุลตา,** เป็นผู้มีความเชื่อมากในทางดี

(๕) **กลฺยาณมิตฺตตา,** ให้คบแต่ท่านผู้เป็นคนดี

(๖) **สปฺปายกถา,** ให้พูดแต่เรื่องที่จะสบายใจเป็นต้นว่า พรรณนาถึงคุณพระรัตนตรัย จะให้หมดสงสัยในพระรัตนตรัย วิจิกิจฉานี้จะละขาดได้ ในเมื่อบรรลุพระโสดาปัตติมรรคและโสดาปัตติผล

รวมลงนิวรณ์ทั้ง ๕ นั้น ถ้ามาเพ่งกายจนเห็นแจ่มแจ้ง เพ่งจิตจนมั่นคงแน่แน่วแล้ว นิวรณ์ย่อมดับไป เพราะนิวรณ์เกิดขึ้นที่กายที่จิต เกิดขึ้นที่ไหนให้ดับที่นั่น นิวรณ์นี้เป็นกิเลสอย่างกลาง ทำจิตให้เป็นสมาธิแก้ไขจึงจะระงับได้ อีกประการหนึ่งเรียกว่าข้าศึกของสมาธิโดยตรง ข้าศึกโดยอ้อมนั้นได้แก่ปีติ ๕ หนึ่ง บริกรรมภาวนาหนึ่ง อุคคหนิมิตหนึ่ง ปฏิภาคนิมิตหนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ถ้ารู้เท่าทันย่อมเป็นหนทางแห่งมรรคผลนิพพาน ถ้ารู้ไม่เท่าทันย่อมติดพันอยู่จะกลายเป็นข้าศึกของสมาธิและปัญญาที่ดี นี้คือข้าศึกอย่างกลาง ข้าศึกอย่างละเอียดได้แก่วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง อาการใดอาการหนึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้ว สติปัญญาอ่อนย่อมทำให้เข้าใจผิด หลงลืมพลั้งเผลอฟุ้งซ่านเคลิบเคลิ้มไป กลายเป็นของที่ขลังไปต่าง ๆ ในที่สุดก็จะเข้าใจว่าตนได้สำเร็จพระอรหัตต์ รู้ไม่เท่าทันแล้ว ย่อมหลงไปไม่อาจสามารถให้บรรลุคุณธรรมสูงสุดได้ เหตุนี้จึงควรทำความปล่อยวางความรู้อย่างนั้น ความเห็นอย่างนั้นตามสภาพความเป็นจริง ทำความรู้รอบคอบของตนให้มั่นคง อย่าให้ข้าศึก

เหล่านี้เข้าทับจิตได้ ข้าศึกเหล่านี้จะอธิบายโดยลำดับแห่งสมาธิเพราะเป็นของที่เกิดขึ้นโดยลำดับแห่งสมาธิ แต่ความจริงเป็นของที่มีอยู่แล้วแต่เราไม่รู้ เพราะจิตไม่ตั้งมั่น จึงไม่รู้สึกว่าธรรมเหล่านี้มีอยู่ เมื่อทำสมาธิเข้าแล้ว ย่อมปรากฏอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่เห็นนิมิตคงมีความรู้ เมื่อความรู้เห็นเกิดมีขึ้นแล้ว ย่อมตื่นและยินดีเพราะเข้าใจว่าพึ่งมีมา ถ้าเข้าใจว่ามีอยู่แล้วในจิตก็ไม่ตื่นและยินดียินร้าย จนลุ่มหลงทำให้สมาธิเสื่อมไป

การที่จะทำจิตให้ตั้งมั่นเป็นสมาธิได้นั้น จะต้องศึกษาในกัมมัฏฐานเสียก่อน เพราะเป็นอารมณ์ของสมาธิ จะศึกษาในกัมมัฏฐานนั้นจะต้องศึกษาในจริตของตนอีก เพราะจริตนั้นเปรียบเหมือนสมุฏฐานของโรค กัมมัฏฐานเปรียบเหมือนยาแก้โรคฉะนั้น

จริต แปลว่าความประพฤติเป็นไปของสัตวโลกที่เป็นอยู่มี ๖ อย่างคือ

๑. **ราคจริต,** คือจิตที่เป็นราคะชอบกำหนัด

๒. **โทสจริต,** คือจิตที่หงุดหงิดโกรธง่าย

๓. **โมหจริต,** คือจิตที่มักหลงงมงาย

๔. **วิตกฺกจริต,** คือจิตที่มีวิตกคิดพล่านไปเสมอ ๆ

๕. **สทฺธาจริต,** คือจิตที่มีความเชื่อง่ายใจเร็ว

๖. **พุทฺธิจริต,** คือจิตที่ชอบคิดนึกใช้ความรู้เป็นปกติ

อธิบายจริต ๖

จริต ๖ อย่างนี้ย่อมมีสัญญาอารมณ์ต่าง ๆ กันแต่ความจริงนั้น จริตทั้งหมด ย่อมมีบริบูรณ์อยู่ในจิตทุก ๆ คน ธรรมดาจิตที่ยังหลงอยู่ย่อมเป็นอยู่ในวงนี้ แต่เวลาที่จิตหยุดพักในอารมณ์นั้นต่าง ๆ กัน ถ้าจิตใจหยุดที่ไหนบ่อยหรือนานก็เรียกว่ามีจริตอันนั้นคือมีอาการแรงกล้าต่างกัน ผู้ปฏิบัติจงสังเกตตนเองดูก็จะรู้ได้ทันที เช่นบางขณะจิตก็เกิดความกำหนัด บางขณะจิตก็หงุดหงิดโกรธง่าย บางขณะจิตก็คิดอะไรไม่ออกมักหลง บางขณะจิตก็วิตกพลุกพล่านไป บางขณะจิตก็เชื่องง่ายจนงมงาย บางขณะจิตก็ชอบคิดหรือรู้พล่านไป เมื่อเป็นเช่นนี้จริตทั้ง ๖ ก็รวมลงที่จิตดวงเดียว แต่ส่งไปตามอารมณ์ต่าง ๆ เหตุนั้นผู้ปฏิบัติธรรมก็

สำเร็จต่างกัน เร็วบ้าง พอปานกลางบ้าง ช้าบ้าง ความเป็นไปเช่นนั้น ก็เนื่องมาจากจริต ๖ คือ จริตเดิมเป็นสมุฏฐาน ย่นจริตลงคงมี ๓ ประเภท คือ

(๑) โทสะกับพุทธิ ๒ นี้เป็นปัญญาธิกะ เจริญสมถะน้อย วิปัสสนามาก ตรัสรู้เร็ว ถ้าเป็นผู้ถึงกระแสธรรมชั้นแรกคือโสดาบันบุคคลจักได้เอกพิชีจะต้องเกิดอีกชาติเดียว นี้ประการหนึ่ง

(๒) ราคะกับสัทธา ๒ นี้เป็นสัทธาธิกะ เจริญสมถะกับวิปัสสนาเสมอ ๆ กัน ตรัสรู้พอปานกลาง ถ้าเป็นผู้ถึงกระแสธรรมก็จักได้ โกลังโกละ จะต้องเกิดอีก ๓ ชาติ ๔ ชาติ นี้เป็นประเภทที่ ๒

(๓) วิตกกับโมหะ ๒ นี้เป็นวิริยาธิกะ เจริญสมถะเป็นส่วนมากก่อน จึงจะเจริญวิปัสสนาได้ เป็นผู้ตรัสรู้ช้า แต่มีวิชชามาก ถ้าสำเร็จโสดาบันจะต้องเกิดอีก ๗ ชาติ นี้ประเภทหนึ่ง ที่สำเร็จต่าง ๆ กันนั้นก็จริตเป็นเหตุ เนกขัมมจิต คือการที่ทำจิตออกจากกามได้ต่าง ๆ กัน ตรัสรู้เร็ว เป็นเนกขัมมปรมัตถบารมี ตรัสรู้พอปานกลาง เป็น เนกขัมม-อุปบารมี ตรัสรู้ช้า เป็น เนกขัมมบารมี นี้สำหรับพระโสดาบันบุคคลออกจากกามในชั้นนี้ สำหรับสาวกภูมิ ท่านเหล่านั้นใช้ความเพียรยิ่งหย่อนกว่ากันหรืออบรมส้องเสพต่าง ๆ กัน ความจริงจะเป็นอาการใดก็ตาม ย่อมมีอารมณ์เพียง ๒ อย่างคือ ดีกับชั่วเท่านั้น รวมลงจริตอะไรก็ตาม ย่อมมีอยู่ในจิตดวงเดียว เมื่ออารมณ์ของจิตมี ๒ อย่างก็ควรที่จะย่นรวมพระกัมมัฏฐานลง ๒ อย่างเหมือนกัน จึงจะเป็นไปเพื่อความตั้งมั่นแห่งจิต จริตอะไรก็ตามย่อมควรแก่กัมมัฏฐาน ๒ อย่างทั้งหมด

กัมมัฏฐาน ๒ คือ

๑. **สมถกัมมัฏฐาน** แปลว่าธรรมที่เป็นอุบายสงบใจ

๒. **วิปัสสนากัมมัฏฐาน** แปลว่าธรรมที่เป็นอุบายเรืองปัญญารู้เห็นในทางใจ

อารมณ์ของสมถกัมมัฏฐานนั้น ตามเกจิอาจารย์กล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ มีถึง ๔๐ ทัศ มีมากก็จริง แต่ต้องรวมอยู่ในสมถกัมมัฏฐาน ๒ ประเภททั้งหมด

สมถกัมมัฏฐาน ๒ ประเภทนั้นคือ

๑. รูปกัมมัฏฐาน ๒. อรูปกัมมัฏฐาน

อธิบาย ๑. รูปกัมมัฏฐานนั้น หมายเอารูปที่ปรากฏอยู่ในกายตนและผู้อื่น คือ มหาภูตรูปทั้ง ๔ มี ธาตุดิน ๑ ธาตุน้ำ ๑ ธาตุไฟ ๑ ธาตุลม ๑ ประชุมกันเข้าเรียกรูปกาย หรือจะมีอยู่ที่ไหนก็ตามสิ่งที่แลเห็นด้วยตาเป็นมหาภูตรูปทั้งนั้นนเรียกว่ารูปกัมมัฏฐานประเภทหนึ่ง

อธิบาย ๒. อรูปกัมมัฏฐานนั้น หมายเอาอาการที่รู้สึกทางใจ คือไม่ปรากฏแลเห็นด้วยตา เรียกว่า อรูปกัมมัฏฐาน ได้แก่นามธรรมทั้ง ๔ คือ ๑. เวทนาความเสวยอารมณ์มีสุข ทุกข์ อุเปกขา ๒. สัญญาความจำได้หมายรู้ว่านั้นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ดีชั่ว ๓. สังขาร ความคิดปรุงแต่งในทางดีทางชั่วและไม่ดีไม่ชั่ว ๔. วิญญาณ ความรู้แจ้งในทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันรู้สึกมีปรากฏอยู่ที่กายจิตของตน เรียกง่าย ๆ ก็คือ กาย ๑ จิต ๑ ภาษาบาลีเรียกนามธรรม ๑ รูปธรรม ๑ เท่านี้

อธิบายวิธีทำให้เป็นสมถะ

รูปกัมมัฏฐาน ทำให้เป็นสมถะนั้น ต้องทำโดยอาการอย่างนี้คือ ให้เอาธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ ที่ปรากฏมีอยู่ในกายเป็นอารมณ์ของจิต อย่าส่งจิตคิดนึกไปตามอารมณ์ภายนอกกาย ให้เพ่งลงเฉพาะกายเฉพาะจิตของตน กำหนดเพ่งอยู่ในธาตุดิน โดย บัญจกะคือ ๑. เกสา ผมทั้งหลาย ๒. โลมา ขนทั้งหลาย ๓. นขา เล็บทั้งหลาย ๔. ทันตา ฟันทั้งหลาย ๕. ตโจ หนังที่หุ้มห่อร่างกระดูกทั้ง ๕ อย่างนี้ ให้เพ่งพิจารณาจนเห็นเป็นของไม่งาม ไม่สะอาดเป็นปฏิกูล โสโครก โดยที่เกิดบ้าง ที่อยู่บ้าง โดยสีบ้าง โดยสัณฐานบ้าง โดยกลิ่นบ้าง ให้นึกเพ่งอยู่อย่างนี้ ถ้าจิตยังไม่สงบให้ตรวจดูอีก คือ เพ่งพิจารณาธาตุน้ำที่มีอยู่ในกายโดยบัญจกะหมวด ๕ อีกคือ ๑. ปิตฺตํ น้ำดีสีเขียวรสขม ๒ .เสมฺหํ น้ำเสลดที่คอยปิดกลิ่นอาหารไม่ฟุ้งขึ้นมาทางทวารปาก ๓. ปุพฺโพ น้ำหนองที่พุพองเปื่อยเน่าเกิดมีขึ้นในเวลาเป็นแผล ๔. โลหิตํ น้ำเลือดมี เลือดแดง เลือดดำ เลือดขาว อันซาบซ่านอยู่ทั่วสรรพางค์กาย ๕. เสโท น้ำเหงื่อที่ไหลออกในคราวกระทบความร้อนจัด เพ่งพิจารณาจนเห็นเป็นปฏิกูล

น่าเกลียดน่ากลัวน่าสยดสยอง เป็นของปฏิกูลโดยที่เกิดที่อยู่และสีและกลิ่นและลักษณะอาการ เหล่านี้ให้เพ่งอยู่จนเห็นปรากฏในใจว่าเป็นอย่างนั้นๆ จริง จิตจักเกิดความสงบ ถ้าไม่สงบ ให้ค่อยตรวจดูธาตุไฟ ที่ปรากฏอยู่ในกายโดยจตุกกะอีกคือ ๑. ไฟยังกายให้อบอุ่น ๒. ไฟยังกายให้กระวนกระวายเร่าร้อน ๓. ไฟเผาอาหารให้ย่อยยับ สำหรับต้มกลั่นอาหารส่งไปตามสรรพางค์กาย (อาหารที่บริโภคลงไปนั้น คือ ฉิบหายด้วยไฟเผาไปส่วนหนึ่ง เป็นกากส่วนหนึ่ง หมู่หนอนกินส่วนหนึ่ง เลี้ยงร่างกายส่วนหนึ่ง ดังนี้) ๔. ไฟยังกายให้ทรุดโทรมเหี่ยวแห้งไป, รวมลงธาตุไฟทั้ง ๔ กองนี้ ให้พิจารณาจนเห็นไฟเหล่านั้นเป็นไตรลักษณ์ ถ้าจิตยังยังไม่สงบ ให้พิจารณาธาตุลมโดยลำดับอีก คือ ให้รู้ลักษณะของธาตุลมโดย ฉักกะ คือ ๑. ลมพัดขึ้นเบื้องบน ๒. ลมพัดลงเบื้องต่ำ ๓. ลมพัดในท้อง ๔. ลมพัดในลำไส้ ๕. ลมพัดไปทั่วสรรพางค์กาย ๖. ลมหายใจเข้าออก ให้พิจารณาธาตุลมทั้งหลาย เหล่านี้เป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา อันใดอันหนึ่ง ถ้าจิตไม่สลดสังเวชก็ให้รวมลงธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม ทั้ง ๔ กองนี้ เรียกว่า รูปกัมมัฏฐาน รูปธรรมทั้งหลายที่กล่าวมานี้ให้ตรวจดูจนเกิดความสลดสังเวช คือให้เห็นเป็นของปฏิกูลน่าเกลียดบ้าง ให้เห็นเป็น อนิจฺจํ ไม่เที่ยงคอยแต่จะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอๆ บ้าง ทุกฺขํ เป็นทุกข์บ้าง อนตฺตา ไม่ใช่ตัวตนเราเขาบ้าง ถ้าเห็นเช่นนั้นจนจิตสงบลงตั้งอยู่ เรียกว่า สมถภาวนา อุบายทั้งหลายที่กล่าวมานี้ สำหรับทำให้สงบตั้งมั่นและทำให้สติแก่กล้ามีกำลัง แต่เมื่อพิจารณาอาการที่กล่าวมานั้นอยู่ให้หยุดคำบริกรรมเสียก่อน เมื่อจิตอ่อนสงบลง จึงให้เพ่งส่วนสำคัญของกาย คือลมหายใจเข้าออกกับ **พุทฺโธ** ให้ตั้งจิตมั่นอยู่แห่งเดียว หรือชำนาญอย่างอื่น ก็สุดแท้แต่สะดวก ในการตั้งจิต แต่ห้ามส่งจิตไปตั้งตามอารมณ์ภายนอกกาย และคอยระวังรักษาจิตไม่ให้ยึดถือเอาอารมณ์ภายนอกเข้ามาภายใน ถึงแม้จะคิดนึกไป ก็อย่ายึดเอาเข้ามา ถ้าเห็นว่าไม่ใช่เรื่องจะทำให้จิตสงบห้ามขาด แต่ถึงอย่างนั้นก็ต้องระวัง, ในส่วนธาตุทั้ง ๔ นั้น ถ้าเห็นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็เห็นหมด เป็นลักษณะอาการอย่างเดียวกันหมด ถ้าจิตของตนสงบลงแล้วให้หยุดคำบริกรรมเสียอีก ให้กำหนดเอาตัวสำคัญทีเดียว คือจิต เมื่อกำหนดจิตให้มั่นอยู่ที่ความรู้ เพ่งรวมลงทั้งหมดทีเดียว พิจารณาไตรลักณ์ ๓ คือ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา จนจิตมีความสลดสังเวช เป็นเหตุให้จิต

สงบรวมลงเข้าสู่ภวังค์ คือ ภพของจิตที่เป็นกามภพ รูปภพบ้างอย่างใดอย่างหนึ่ง จิตที่เข้าสู่ภวังค์นั้นมีอาการวุบวับค่อย ๆ เบา ๆ บ้าง เป็นขณะ ๆ แล้วกลับออกบ้าง เข้าไปแล้วตั้งอยู่ภายในบ้าง มีความรู้บ้างลืมบ้าง ถ้าสติอ่อนจักลืมตัวบ้างไปปรากฏนิมิต, บางทีก็ยึดถือเอานิมิตที่เกิดบ้าง บางทีลืมกายตนเองบ้าง บางทีลืมคำบริกรรมภาวนาไปบ้าง ถ้าจิตเป็นเช่นนั้นจักกลายเป็นโมหะสมาธิหรือมิจฉาสมาธิ และเป็นมิจฉาวิมุตติบ้าง คือ สมาธิหลง สมาธิผิดพ้นผิด เหตุนั้นเมื่อจิตเป็นสมถะถึงตอนนี้ จึงทำให้รู้ตัวอยู่เสมอ อย่าลืมกายลืมจิต โดยมากถ้าจิตเข้าสู่ภวังค์บางขณะนั้นมักลืมตัวและมักปรากฏนิมิตต่าง ๆ บางทีก็เกิดความอยากเห็นอยากดู เมื่อสิ่งที่น่าปรารถนาเกิดขึ้นแล้วก็ยึดถือเอา เกิดความพอใจทำให้จิตลอยไปต่าง ๆ เลยไม่พบสมาธิที่ดีที่แน่แน่วแกล้วกล้ามีปัญญา เพราะนิมิตมากีดกันไว้เสีย ไม่เกิดวิปัสสนาปัญญาได้ ฉะนั้นจึงให้ปล่อยวางเสียจงตั้งจิตให้มั่นอย่าให้หวั่นไหวไปด้วยอาการต่าง ๆ

อธิบายอรูปกัมมัฏฐาน

อรูปกัมมัฏฐานนั้น คือสิ่งที่ไม่แลเห็นด้วยตา เป็นแต่มีความรู้สึก เรียกว่าอรูป ที่จะทำให้สมถะนั้นให้แยกออกเป็นกอง ๆ ก่อน คือ ๑. เวทนา ความเสวยอารมณ์ ๒. สัญญา ความจำหมาย ๓. สังขาร ความคิดปรุงแต่งทางใจ ๔. วิญญาณ ความรู้แจ้ง

เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้วให้เพ่งพิจารณาเวทนาที่ปรากฏมีในกายใจของตนเอง คือให้สังเกตใจที่เสวยอารมณ์อยู่ว่า สุข ทุกข์ อุเบกขา ทั้ง ๓ นี้มีในขณะใด ให้ทำความรู้สึกว่าขณะนี้เราเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ขณะนี้เราเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ ขณะนี้เราเสวยอารมณ์ที่ไม่สุขไม่ทุกข์ ทั้ง ๓ ประเภทนี้ ให้ทำความรู้สึกอยู่เสมอ เวทนาที่ไม่สุขไม่ทุกข์ มีในขณะจิตไม่นาน ถ้ามีสติเพ่งอยู่ดูจริง ๆ แล้ว ก็จะรู้ได้ว่าเวทนาทั้ง ๓ นี้ ล้วนแต่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่นานไม่ถาวร คอยจะยักย้ายเปลี่ยนแปลงไปตามหน้าที่ของเขา เป็นต้นว่า มีสุขบ้าง ทุกข์บ้าง อุเบกขาบ้าง มากบ้าง น้อยบ้าง ย่อมไม่สมปรารถนาแห่งความต้องการ เมื่อรู้เห็นเช่นนั้นแล้ว ให้ปล่อยวางอย่ายึดมั่นถือมั่น ให้กำหนดจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอันใดอันหนึ่ง ถ้ายังไม่มั่นให้เพ่งดูสัญญาอีกว่า เดี๋ยวนี้เราจำอะไรได้ เป็นอดีตที่ล่วงแล้วหรืออนาคตที่ยังมาไม่ถึง หรือเป็นปัจจุบัน ว่าเราจำความดี

หรือชั่ว ให้ทำความรู้สึกตัวตั้งอยู่ในกายจิต ถ้าปรากฏว่าเราจำสุขให้เพ่งสุขรู้อยู่ที่สุข ปรากฏทุกข์ให้เพ่งรู้อยู่ที่ทุกข์ จำอะไรได้ให้เพ่งลงเฉพาะอันนั้น ความรู้ของเรากับความจำอะไรจะดับก่อนกัน ไม่นานก็เห็นได้ว่าสัญญาความจำนี้ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อรู้เห็นเช่นนั้นแล้ว ให้ปล่อยวางอย่ายึดมั่นถือมั่น ให้กำหนดจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอันใดอันหนึ่ง ถ้ายังไม่มั่นหรือไม่สงบให้พิจารณาดูสังขาร คือความคิดปรุงแต่งอีกว่า เดี๋ยวนี้เราคิดเรื่องอะไร เป็นสิ่งที่ล่วงมาแล้วหรือยังไม่มาถึง คิดปรุงแต่งทางดีหรือทางชั่ว คิดนอกกายนอกจิต หรือในกายในจิต เป็นเหตุให้จิตสงบ หรือเป็นเหตุให้จิตฟุ้งซ่าน ให้ทำความรู้สึกตัวอยู่เสมอ เมื่อมีความรู้สึกในสังขารแล้ว จะรู้ได้ทันทีว่าความคิดไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาทั้งนั้น ลำดับนั้นให้เพ่งความคิดลงที่กายที่จิต ให้ปล่อยวางความจำโดยอาการต่าง ๆ ให้กำหนดจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียว อันใดอันหนึ่ง ถ้ายังไม่มั่นไม่สงบให้เพ่งพิจารณาดูวิญญาณความรู้อีก ว่าเดี๋ยวนี้เรารู้อะไรภายในหรือภายนอก อดีตหรืออนาคต หรือปัจจุบัน ดีหรือชั่ว เป็นประโยชน์หรือไม่เป็นประโยชน์ ให้ทำความรู้สึกตัวอยู่เสมอ เมื่อตนมีสติความระลึกได้ มีสัมปชัญญะความรู้สึกตัวอยู่เป็นนิตย์แล้ว ก็จะรู้สึกได้ทันทีว่าวิญญาณความรู้นี้ ก็เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไปตามกันทั้งหมด ลำดับนั้นให้เพ่งพิจารณาแต่ธรรมที่เป็นปัจจุบัน คือให้รู้กาย รู้จิต อะไรปรากฏอยู่ในกายให้เพ่งอันนั้น อะไรปรากฏมีอยู่ในจิตให้เพ่งอยู่แต่สิ่งที่ปรากฏ กำหนดจิตจนจิตสงบตั้งเที่ยงมั่นอยู่กับอารมณ์อันเดียวได้แล้วก็จะเป็นขณิกสมาธิบ้าง อุปจารสมาธิบ้าง อัปปนาสมาธิบ้าง สมาธิทั้ง ๓ อย่างนี้เป็นผลของกัมมัฏฐานที่ตนทำมา สมาธินี้บางทีก็ได้จากรูปบ้าง ได้จากเวทนาบ้าง ได้จากสัญญาบ้าง ได้จากสังขารบ้าง ได้จากวิญญาณบ้าง สุดแท้แต่ใครจะเกิดความสลดสังเวชในข้อใดตอนใดได้ทั้งนั้น ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นอุบายเพื่อให้เลือกเอาเท่านั้น ถ้าใครเห็นสมควรแก่จิตของตนแล้ว ก็ให้เอาแต่ข้อนั้น ๆ ไม่จำเป็นจะเอาทั้งหมด กัมมัฏฐาน ๒ อย่างนี้ เรียกอีกโวหารหนึ่งว่าขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ นั้น จะมีมากอาการใดก็ตาม ย่อมรวมลงที่

กาย ๑ จิต ๑ เท่านั้น ควรทำจิตตั้งมั่นในกาย ให้รู้สภาพของกายตั้งมั่นในจิต จนรู้จิตของตนเท่านั้น ถ้าไม่รวมลงเช่นนี้ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมไม่รู้รสของสมาธิและปัญญา อุปมาเหมือนอาหาร ถ้าใคร ๆ ไม่รวมลงถึงปากและท้องแล้วย่อมไม่รู้จักรสชาติอะไร และไม่เป็นประโยชน์ด้วย ลำดับนั้น เมื่อตนกระทำบำเพ็ญอยู่ในสมาธิอันใดก็ตาม ข้อสำคัญนั้นให้คอยสังเกตจิตของตนให้ได้ ถ้าจิตตนเป็นสมาธิอันใดก็ตาม ให้มีสติตามระลึกได้อยู่เสมอ สัมปชัญญะให้ทำความรู้สึกตัวอยู่เสมอ เมื่อเรามีความรู้สึกตัวอยู่ในขณิกสมาธิก็ตาม อุปจารสมาธิก็ตาม สมาธิทั้ง ๒ นี้ ถ้าเราตามรู้ตามรักษาไว้ได้แล้ว จนเป็นสมาธิ พลังก็จักเกิดเป็นอัปปนาสมาธิ คือ สมาธิที่แน่แน่วแกล้วกล้ามีปัญญาอันแจ่มแจ้งโดยลำดับ ถ้าตนมีปัญญา ญาณเกิดขึ้นจะรู้ได้ว่าจิตดวงเดียวนี้ย่อมเกิดได้ต่าง ๆ เป็นต้นว่า นี้จิตเป็นกามภพ นี้จิตเป็นรูปภพ นี้จิตเป็นอรูปภพ ดังนี้

อธิบายจิตที่เป็นภพนั้น ๆ

๑. จิตที่มีอารมณ์ประกอบด้วยโทมนัสทุกขเวทนา ย่อมเกิดในอบายภูมิ ๔

๒. จิตที่มีอารมณ์ประกอบด้วยโสมนัสสุขเวทนา แต่อย่างต่ำย่อมเกิดในมนุษย์

๓. จิตที่มีอารมณ์ประกอบด้วยโสมนัสสุขเวทนาแรงขึ้นอีก ย่อมเกิดในสวรรค์

๔. จิตที่มีอารมณ์ประกอบด้วยโสมนัสสุขเวทนาอันเกิดขึ้นจากสมาธิ และฌานได้แก่ปีติธรรมที่แรงกล้า ย่อมเกิดในรูปพรหม

๕. จิตที่มีอารมณ์ประกอบด้วยอุเปกขาเวทนาอันละเอียด ไม่มีรูปเป็นนิมิต จิตนั้นย่อมเกิดในอรูปพรหม นี้แหละกำลังของสมถะย่อมเป็นไปได้ต่าง ๆ ในจิตที่เกิดแก่เจ็บตาย จิตเหล่านี้เกิดจากอำนาจของสมาธิ ๒ ประเภท

อธิบายสมาธิ ๒ ประเภท

๑. ขณิกสมาธิ คือ อาการที่จิตสงบลงชั่วขณะ

๒. อุปจารสมาธิ คือ อาการที่จิตสงบไปพอเฉียด ๆ แต่ลึกกว่าและนานกว่า

สมาธิทั้ง ๒ นี้ยังไม่พ้นจากอันตรายได้ ยังมีข้าศึกอยู่มาก ถ้าเราไม่มีภูมิรู้พอแล้วย่อมเสื่อมไปบ้างติดอยู่บ้าง อันตรายย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งสมาธิ ๓ นี้ คือ ๑. บริกรรมนิมิตได้แก่ยึดมั่นคำบริกรรมไม่รู้จักปล่อยวางนี้หนึ่ง ปีติ ๕ เกิดขึ้นไม่รู้เท่านี้หนึ่ง มัวแต่เล่นนิมิตที่เกิดขึ้น ยึดถือเอาว่าเป็นของดีและขลังนี้หนึ่ง ธรรมทั้งหลายเหล่านี้ ถ้าเรารู้เท่าทันย่อมเป็นหนทางแห่งมรรคผลนิพพาน รู้ไม่ทันเข้าใจว่าเป็นของดียึดมั่นถือมั่นแล้วย่อมหลงไปในปีติทั้ง ๕ จะเคลิบเคลิ้มหลงไหลไปต่าง ๆ แสดงตนไปตามความรู้ความเห็นจนถือขลังในทางฤทธิ์เดช กลายเป็นนักทำนายต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้เสียสมาธิ เป็นต้นว่าสติอ่อนลอยไปตามอารมณ์นั้น ๆ มัวเมาเคลิบเคลิ้มหลงไหล จะกลายเป็นข้าศึกประหารสมาธิที่ดีแน่แน่วมีปัญญาอันจะรู้แจ้งในไตรภพ เหตุนั้นจึงเรียกว่าข้าศึก แต่ผู้ปฏิบัติในกัมมัฏฐานนั้นก็ต้องเกาะข้าศึกเหล่านี้แหละ แต่ไม่ควรนอนใจเพราะเป็นทางเท่านั้นธรรมดาคนเดินทางไม่จำเป็นจะรื้อขนเอาทางไปด้วยคงปล่อยไว้ตามเดิม นี้ฉันใด บริกรรมนิมิต ๑ ปีติ ๕ หนึ่ง อุคคหนิมิต ๑ ปฏิภาคนิมิต ๑ สิ่งเหล่านี้จะต้องผ่านไปฉันนั้น ไม่ควรยึดมั่นจนหลง เป็นต้นว่าเราถึงธรรมอันดีแล้วดังนี้

อธิบายบริกรรมนิมิต

บริกรรมนิมิต คือ ยึดเอาคำภาวนาเป็นที่ตั้งแห่งจิต เป็นต้นว่าให้ยึดเอา พุทฺโธ บ้าง อรหํ บ้าง บทใดบทหนึ่ง นี้ก็เป็นของควรปล่อยวาง ไม่ควรยึดเห็นว่าเรามีจิตมั่นคงมีสติและมีการพิจารณาอยู่ให้ปล่อยวาง คือให้หยุดคำบริกรรมเสีย แล้วกำหนดจิตให้รู้อยู่เฉพาะจิตที่รู้อันเดียว

อาการของปีติทั้งห้า

๑. เมื่อเกิดขึ้นในใจแล้ว ทำให้ขนลุกขนพองและทำให้น้ำตาไหลออกโดยไม่รู้สึกบ้าง และทั้งรู้ ๆ อยู่บ้าง แต่ไม่ใช่ออกโดยโทมนัสเสียใจอะไร คือออกโดยโสมนัสยินดีเอิบอิ่มใจในอารมณ์ที่เป็นกุศลเรียกว่า ขุททกาปีติ

๒. เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้เสียวไปทั่วสรรพางค์กาย และให้ปรากฏในใจแปลบๆ เหมือนแสงฟ้าแลบหรือเหมือนแสงหิ่งห้อย เรียกว่า ขณิกาปีติ

๓. เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้ ซู่ซ่าแรง ขึ้นมา กระทบกาย เหมือน ลูกคลื่น กระทบฝั่ง เรียกว่า โอกกันติกาปีติ

๔. เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้ฟูไปต่าง ๆ จนเผลอตัว เป็นเหตุให้ทำ กิริยา กาย วาจาต่าง ๆ ตัวอย่างเช่นนั่งขัดสมาธิอยู่ บางทีก็ยกมือไหว้และกราบลงแรงกล้าขึ้นแล้วหลงลืมตัว บางทีก็อุทานต่าง ๆ ที่นอกจากตนเจตนาไว้เดิม เคลิ้มไปบ่นเพ้อเผลอตัวไปบ้าง เรียกว่า อุพเพงคาปีติ

๕. เมื่อเกิดขึ้นแล้วทำให้กายสั่นซาบซ่านแผ่ไป บางทีให้แลเห็นกายโตบ้าง กายพองขึ้นบ้าง ลงบ้าง เรียกว่า ผรณาปีติ

ปีติทั้ง ๕ นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วอย่างใดอย่างหนึ่งควรทำสติให้มั่นคง อย่าส่งใจไปตามอารมณ์ที่เกิดขึ้น ทำจิตให้แข็งมั่นอยู่อย่าลืมกายลืมจิต รักษากิริยาวาจาใจมั่นอยู่คงที่ อย่าปล่อยกายวาจาใจไปตามปีติ ถ้าปีติอย่างอ่อนก็พอควร ถ้าอย่างแรงกล้าแล้ว หากเราส่งจิตไปตามจักเป็นเหตุให้ยึดมั่นยินดีติดอยู่ อย่าสำคัญว่าเราได้โน่นได้นี่ เพราะเป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ทั้งนั้น ถ้าเรายึดถือมั่น จิตจักไม่เป็นสมาธิอย่างดีได้ ถ้าเรามัวหลงยึดเอาแล้วปีตินั้นแหละจักกลายเป็นข้าศึกของสมาธิปัญญา

นิมิต ๒ คือ

อุคคหนิมิต ๑ ปฏิภาคนิมิต ๑

อุคคหนิมิตนั้น เมื่อจิตเราสงบลงแล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมปรากฏเกิดขึ้นในจิตต่าง ๆ เป็นต้นว่าเห็นดำ ๆ แดง ๆ ขาว ๆเป็นกลุ่มเป็นก้อน บางทีก็เห็นกายตนปรากฏบ้าง เห็นเป็นผู้เป็นคนแสดงกิริยาต่าง ๆ เห็นรูปพระพุทธเจ้า เห็นสาวก เห็นนรก เห็นสวรรค์ เห็นไปไม่สิ้นสุดอาการใดก็ตามรวมลงก็คือ เมื่อหลับตาภาวนาแล้วแลเห็นในใจนั่นแหละจัดเป็นอุคคหนิมิตทั้งนั้น ถ้าเห็นนิมิตที่ดี ก็จะสำคัญว่าเราได้ดีชอบใจแล้วยึดถือเอาเป็นอารมณ์ ถ้าเห็นนิมิตที่ไม่น่าปรารถนาแล้ว ก็จักเกิดความกลัวหวาดหวั่น ฉะนั้นให้ทำความรู้เท่าทันเสียว่านิมิตเหล่านี้ เป็นของไม่จริงเป็นของหลอกจิตย่อมตกอยู่ใน อนิจจัง ทุกขัง

อนัตตา เกิดขึ้นแล้วดับไปเป็นธรรมดา ถ้าเข้ายึดถือเอาย่อมเป็นกิเลส คือเป็นอุปาทานอีกประเภทหนึ่ง เรียกว่านิมิตตุปาทาน เหตุนั้นจึงควรปล่อยวางเสียให้ทำความรู้สึกอยู่ที่กายจิตของตน ที่จริงนิมิตเหล่านั้นมิใช่อื่นคือออกมาจากจิตของเรานั้นเอง เงาตนเองหลอกตนเองคล้ายกับนกที่กินอาหารส่องกระจกเงา เมื่อเห็นเงาของตนเอง แต่ไม่รู้ว่าเงาของตน มีจิตโลภบ้าง อิจฉาบ้าง เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมอ้าปากจะแย่งเอา, อาหารที่ตนคาบกินอยู่ย่อมหลุดไปอุคคหนิมิตนี้ถ้าเราไปยึดถือเอามาเป็นอารมณ์แล้ว สมาธิที่ดีและปัญญาที่ดีย่อมเสื่อมไปตกไปฉะนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้จึงควรปล่อยวางเสีย ถ้ายึดมั่นอยู่ก็จักกลายเป็นอุปาทานเป็นข้าศึกอีกถ้าเห็นนิมิตไม่งามที่น่าเกลียดน่ากลัวก็จะหวาดเสียว เหตุนั้นเมื่อมีนิมิตเกิดขึ้น จะเป็นอาการใดก็ตามอย่ายึดเอา ให้ทำความเข้าใจเสียว่า เป็นของไม่เที่ยงมั่นคงถาวรจริงจังอะไร ล้วนแต่เป็นบริวารของอวิชชา ตัณหา อุปาทานทั้งนั้น อีกอย่างหนึ่งท่านเรียกว่ากิเลสมาร มารคือกิเลสเป็นเหตุให้ใจเราเศร้าหมองพะวงอยู่ในสิ่งนั้น ๆ ข้อสำคัญอย่าน้อมเข้ามาในจิตของตนเพราะเราเจตนาจะปฏิบัติฝึกฝนจิตใจให้บริสุทธิ์เท่านั้น ไม่ต้องการอะไรหมด ให้เพ่งดูกายดูจิตให้เห็นกายและจิตของตนทำความรู้อยู่ จนรู้ว่าเราบริสุทธิ์หมดกิเลสหมดทุกข์แล้ว ถ้ารู้จริงอย่างนั้นแล้วนั่นแหละถูก นอกนั้นอย่ายึดถือเป็นอารมณ์

ปฏิภาคนิมิต คือให้แยกจิตออกจากนิมิต แยกนิมิตออกจากจิต คือเห็นความจริงของนิมิตว่า เป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ทั้งนั้น ถ้าแยกไม่ออก มัวเมาเล่นแต่นิมิตเหล่านั้นแล้ว จิตก็จะเคลื่อนออกจากสมาธิที่ดี ถ้าจะให้รู้จิตดีแล้ว ควรยกนิมิตออกจากจิตยกจิตออกจากนิมิต ก่อนที่จะยกออกได้นั้น ต้องพิจารณาจนเห็นเป็นไตรลักษณ์ จิตจึงจะพ้นจากนิมิตที่ปรากฏ กำหนดจิตเข้ามาตั้งอยู่เฉพาะกายเฉพาะจิตตามเดิม กำลังสติดีเข้ามั่นเข้าก็จะกลายเป็นอัปปนาสมาธิอย่างแน่แน่ว จนกว่าจะเกิดมีกำลังขึ้น ต่อนั้นจะเกิดวิปัสสนากรรมฐานโดยลำดับ บางคนก็ปรากฏบางคนก็ไม่ปรากฏเสียเลย ถึงมีบ้างก็น้อย เพราะเป็นสิ่งไม่เที่ยงบางคนก็มาก ถ้าสมถะแก่กล้าย่อมปรากฏมาก ถ้าวิปัสสนาแก่กล้าย่อมไม่ปรากฏ ถึงอย่างไรก็ตาม ข้อสำคัญนั้นก็คือความรู้กายรู้จิตของตนนั้นแหละถูก รู้จนรู้ว่าจิตเราพ้นจากกองกิเลสแล้วยิ่งดี แม้จะไม่ปรากฏนิมิตก็ตาม ย่อมมีอานิสงส์อยู่นั่นเอง ถ้าจิตเราสงบลงเป็นขณิก

สมาธิ อุปจารสมาธิบ้างก็แต่สมถะอย่างต่ำ พอเป็นบาทของวิปัสสนาญาณสมาธิอย่างสูง คือ อัปปนาสมาธิ อัปปนาสมาธิจะเกิดขึ้นได้ก็อาศัยอุปจารสมาธินี้ก่อน.

อุปจารสมาธิ คือจิตสงบลงเฉียด ๆ ไม่นานเกิดขึ้นก่อน ถ้ามีสติสัมปชัญญะความรู้ตัวเกิดขึ้นจึงจะเป็นฌาน ฌานนั้นหมายเอาจิตเพ่งอารมณ์มีรูปเป็นต้น ส่วนฌานนั้นถ้าเราต้องการให้เกิดแล้วไม่มีเสื่อมจะต้องทำให้ชำนาญ วิธีทำ ให้นึกเอาวัตถุอันใดอันหนึ่ง เป็นต้นว่าลมหายใจ แล้วอย่าส่งจิตไปนึกถึงวัตถุอื่น หัดเพ่งอยู่ในวัตถุอันเดียวแล้วจึงประกอบองค์ขึ้น คือ วิตกได้แก่การตรึกในวัตถุที่ตั้งขึ้นแล้วนั้น วิจารได้แก่การตรองในวัตถุอันนั้น จนเกิดความเข้าใจในวัตถุอันนั้น เป็นต้นว่า เห็นรูปอันนี้เป็นอศุภไม่สะอาดบ้าง เป็นธรรมธาตุบ้าง ต่อไปจิตก็เบา กายก็เบา ใจก็อิ่มเอิบ เรียกว่าปีติ กายไม่มีทุกขเวทนา ใจไม่ได้เสวยเวทนาอันเป็นทุกข์ จึงเรียกว่าสุข นี้เรียกว่า ปฐมฌาน มีองค์ ๕ เรียงไว้ดังนี้ คือ เอกัคคตา วิตก วิจาร ปีติ สุข.

เมื่อเราจะทำให้เอาเอกัคคตารมณ์ขึ้นก่อน คือให้เพ่งจิตให้อยู่ในรูปอันเดียว เป็นต้นว่าลมหายใจแล้วค่อยขยายตัวออกที่เรียกว่าวิตก คือ ให้ตรึกนึกอยู่ในรูปนั้นจนเห็นรูปนั้นกระจ่างขึ้น ที่เรียกว่าวิจาร ส่วนปีติไม่ต้องทำ สุขไม่ต้องทำเกิดขึ้นเอง เอกัคคตารมณ์ วิตก วิจาร เป็นเหตุ ปีติ สุข เป็นผล จึงสำเร็จเป็นปฐมฌานจนชำนาญเข้า การเพ่งก็แก่กล้าขึ้นตามลำดับ จนการตรึกในอารมณ์นั้น ๆ ก็หาย การตรองก็หาย เพราะมีความเข้าใจบ้างแล้ว คือ จิตเพ่งอยู่ในรูปนั้น ๆ ก็ปรากฏแต่ปีติความเอิบอิ่มกายและจิตสุขความเย็นใจเพ่งตามเข้าไปให้ชำนาญ อย่าถอนจิตออกจากอารมณ์ ให้เพ่งอยู่จนมั่นคง ถ้าจิตมั่นเข้าก็กลายเป็นทุติยฌานอีก คือเหลืออยู่แต่ปีติ สุขเอกัคคตา แล้วรู้อยู่ที่ปีติ อันปรากฏในกายอันหยาบจนจิตมั่นเข้าจนหลุดออกจากอาการของปีติ จนเหลืออยู่แต่สุขกับเอกัคคตา คือจิตเข้าสู่ตติยฌาน แล้วเพ่งจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์อันนั้นอย่าถอนจิต ออกจากอารมณ์เดิมเพ่ง รู้อยู่ในวัตถุนั้น ๆ จนจิตเป็นอัปปนาฌาน เพ่งแน่แน่วไม่หวั่นไหว ต่อนั้นจิตย่อมรู้กระจ่างสว่างไสวขึ้น เป็นเหตุให้ปล่อยวางในรูปอันหยาบที่ปรากฏ ปรากฏรูปอันละเอียดเพ่งอยู่ที่รูปอันนั้นที่เรียกว่าเอกัคคตารมณ์อันเดียว ความวางเฉยต่ออารมณ์ภายนอกย่อมมี คงเหลืออยู่แต่อุเบกขา กับ เอกัคคตารมณ์

๒ อย่างดังนี้ เรียกว่าจตุตถฌาน จนชำนาญคล่องแคล่วกล้าหาญ เป็นสมาธิพลัง ต่อนี้ย่อมเกิดวิชาวิปัสสนาญาณอย่างแรงกล้า สามารถที่จะบรรลุอริยมรรค อริยผลได้ เมื่อความมั่นคงของจิตนั้นมากขึ้นศรัทธาเชื่อมั่นเข้า ความเพียรก็แก่กล้า สติก็เป็นจิตตานุปัสสนาสติขึ้น ความตั้งมั่นของจิตย่อมมี ต่อนี้จิตดวงนี้ย่อมปล่อยวางรูป เหลืออยู่แต่อาการว่างเปล่าสบาย ๆ อยู่ รู้สึกไม่ขัดข้องอะไรแล้วให้อยู่ที่เพ่งว่าง ๆ นั้น เมื่อทำความเพ่งอยู่อย่างนี้เรียกว่า อรูปฌานที่หนึ่งเรียกว่าอากาสานัญจายตนฌาน คือมีความรู้สึกว่าง ๆ ทางอายตนะ มี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โล่งโถง ไม่ปรากฏรูปเป็นนิมิตเลย ถ้าผู้มีปัญญาอ่อนอาจจะเข้าใจว่าตนถึงพระนิพพาน แต่ที่จริงเป็นอรูปฌานส่วนหนึ่ง เมื่อรู้เห็นแล้วให้เพ่งอรูปฌานที่สองต่อไปอีก เมื่อจะเพ่งต่อให้ปล่อยวางความว่างอันนั้นเสีย ให้ทำความรู้อยู่ในอารมณ์นั้น ๆ แต่รู้นั้นจะว่ารู้ดีมีปัญญาก็ไม่ใช่ จะว่ารู้ชั่วเป็นอกุศลก็ไม่ใช่ ได้แต่เพ่งอยู่แต่รู้เท่านั้น ชั้นนี้เรียกว่าวิญญาณัญจายตนฌาน คือมีอาการเพ่งรู้เป็นอารมณ์ บางทีถ้าไม่มีปัญญาอาจเข้าใจว่านิพพาน แต่ที่จริงก็เป็นอรูปฌานส่วนหนึ่งเมื่อรู้เช่นนี้ เพ่งให้ละเอียดเข้าจนเห็นว่าจิตของเรานี้ ไม่มีอะไรเลยเป็นของว่างเปล่าอยู่เฉย ๆ ไม่เห็นมีอะไร ๆ ปรากฏแล้ว ให้กำหนดรู้ในอารมณ์นั้นจนชำนาญก็เป็นอรูปฌานที่สามอันมีสุขอันละเอียดแต่มิใช่นิพพาน เป็นอากิญจัญญายตนฌานต่างหาก แล้วให้รู้อยู่ที่รู้ที่เห็นที่มีอยู่นั้น จนอารมณ์อันละเอียดนี้เปลี่ยนไป ถ้าไม่ถอนจิตเพ่งอยู่แต่เฉพาะอารมณ์ อารมณ์ที่ว่าอะไร ๆ ไม่มีแล้ว กำหนดจิตดวงนั้นให้มั่นเข้าทำความเพ่งอยู่จนเหลือแต่รู้อันเดียว แต่รู้อันนี้จะว่ารู้ก็ไม่ใช่ จะว่าไม่รู้ก็ไม่ใช่ จะว่ามีสัญญาจำได้ก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีสัญญาจำได้ก็ไม่ใช่ ยังตัดสินความจริงในอารมณ์นั้น ๆ ยังไม่ได้ เพราะจิตตอนนี้มีการเพ่งพิจารณาอ่อนลง เพราะความสุขอันประณีตบังเกิดแล้ว ก็มิได้เพ่งหาเหตุและปัจจัยกำหนดไม่ได้ จึงตกอยู่ในอรูปฌานที่ ๔ ที่เรียกว่าแนวสัญญานาสัญญายตนฌาน จะว่าหมดความจำได้หมายรู้ก็ไม่ใช่ จะว่ามีสัญญาจำได้หมายรู้เหลืออยู่ก็ไม่ใช่ ฉะนั้นเมื่อจิตเปลี่ยนแปลงโดยความรู้ก็ตาม โดยความเห็นก็ตามคอยเพ่งตามอยู่ ทำความรู้ให้รอบคอบอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ เสียได้ ไม่ให้ติดความสุขอันละเอียดนี้ก็เป็นเหตุให้ปล่อยวางสังขารธรรมทั้งปวงได้ อรูปฌานทั้ง ๔ นี้ มิใช่อื่นได้แก่จิตติดอยู่ที่นาม ๔ อย่างนั้นเอง คือติดสุขเวทนานี้หนึ่ง สุข

นั้นหานิมิตเครื่องหมายมิได้เป็นของว่างเปล่าเป็นแต่รู้สึกอยู่ อรูปฌานที่ ๑ อรูปฌานที่ ๒ นั้น คือจิตติดอยู่ในวิญญาณ เพ่งความรู้เป็นอารมณ์ ความรู้นั้นก็เป็นของว่าง ๆ เปล่า ๆ มีความรู้ที่เกิดติดต่อกันไปไม่มีที่สิ้นสุดยุติลงได้ นี้เรียกว่าวิญญาณัญจายตนฌาน คือติดอยู่ที่วิญญาณขันธ์ อรูปฌานที่ ๓ นั้น คือติดอยู่ในสังขารที่เกิดขึ้นดับไปไม่มีอะไร ๆ ทั้งหมดปรากฏเป็นนิมิต เป็นแต่คิด ๆ นึก ๆ อยู่ในอารมณ์นั้น นี้เรียกว่า อากิญจัญญายตนฌาน คือติดอยู่ในสังขารขันธ์ อรูปฌานที่ ๔ นั้น คือจิตติดอยู่ในสัญญาความจำ เป็นต้นว่าสิ่งที่ผ่านมานั้น หรือเป็นอยู่นี้ จะว่ามีความรู้จำได้ก็ไม่ใช่จะว่าไม่มีความรู้จำได้ก็ไม่ใช่ ฉะนั้น จึงตกอยู่ในแนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

อรูปฌานทั้ง ๔ นี้ มีสุขเวทนาเป็นภาคพื้นติดต่อเนื่องกันมา แต่อรูปฌานที่ ๑ มีสุขอันละเอียดสุขุมที่สุด แต่มีความรู้ความเห็นยังไม่แท้ไม่ขาด ยังปล่อยวางความรู้ความเห็นยังไม่ได้ คือใช้แต่ความเพ่งไปเสมอ ๆ มิได้ตรึกตรองหาเหตุและปัจจัย จิตตอนนี้ย่อมขาดความตรึกตรองอยู่นั่นเอง เพราะสุขสบายละเอียดมากหาประมาณมิได้ ฉะนั้นผู้หวังการพ้นทุกข์จงเพ่งพิจารณาเพ่งเข้าไปแล้วให้เพ่งกลับออก ไป ๆ มา ๆ อยู่จนชำนาญคล่องแคล่วแล้วให้ตรวจหาเหตุและปัจจัยจนเกิดความรู้ขึ้นว่า นี้คือจิตติดอยู่ในสัญญาขันธ์ คือความจำได้หมายรู้ นี้จิตติดอยู่ในสังขารขันธ์ความคิดปรุงแต่ง นี้จิตติดอยู่ในวิญญาณขันธ์ ความรู้ย่อมเป็นเหตุเป็นปัจจัยแห่งนามรูป นามรูปทั้ง ๒ นี้ย่อมครอบคลุมกันอยู่เป็นธรรมดา เมื่อเข้าใจเช่นนี้แล้วให้เพ่งรูปเป็นอารมณ์ ตรึกตรองไปมาให้ละเอียดเข้า จนจิตตั้งมั่นเป็นเอกัคคตารมณ์ทำจิตให้เป็นอารมณ์หนึ่ง จะเป็นกามารมณ์ก็ตาม เป็นรูปารมณ์ก็ตาม จะเป็นอรูปารมณ์ก็ตาม กำหนดจิตให้มั่นอยู่ แล้วเพ่งพิจารณาอารมณ์นั้น ๆ จนรู้ความเกิดและความดับของเขาแต่เราอย่าสำคัญว่าเป็นผู้เกิดผู้ดับ ทำจิตเป็นกลางวางเฉยอยู่เป็นเหตุให้รู้ความจริงดังนี้

รูปฌานทั้ง ๔ และอรูปฌานทั้ง ๔ นี้ รวมลงมีอาการทำโดยย่อ ๒ อย่าง คือ เพ่งรูปทั้ง ๔ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์ เรียกว่ารูปฌาน อารมณ์อันเดียวนั้นเป็นไปได้ถึงจตุตถฌาน คือต่างกันแต่อาการที่เพ่งเท่านั้น ส่วนอรูปฌานนั้นก็เกิดมาจากรูปฌานนั่นเอง คือสุข

กายเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์ นี้เพ่งสุขเป็นอารมณ์อันเดียว เป็นไปได้ถึงแนวสัญญานาสัญญายตน-ฌานเหมือนกัน ต่างกันแต่อาการ คือความรู้ความเห็นเท่านั้น รวมลงเป็นภาษาไทยเราก็คือ เพ่งกายหนึ่ง เพ่งจิตหนึ่ง เท่านี้ รูปฌานเปรียบเหมือนผลมะม่วง อรูปฌานเปรียบเหมือนรส มะม่วงฉะนั้น เพราะว่าผลมะม่วงเป็นรูป รสมะม่วงเป็นนาม เพราะไม่มีใครเห็นได้ว่ารสนั้น ปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานอย่างไรไม่รู้ได้ เพราะเป็นของละเอียด นี่แหละถ้าใครมิได้ปฏิบัติ ตามจนถึงสมาธิชั้นสูง นี้จึงพากันเข้าใจผิดไปจากความจริงมากทีเดียว บางทีถึงกับเห็นว่าตาย สูญความเห็นเช่นนี้ก็คือเป็นผู้มืดอยู่จนมองหาตัวไม่พบที่ตนมองหาไม่พบไม่เห็นแล้วย่อมตัดสิน ว่าตายสูญดังนี้ ความเห็นเช่นนั้นเป็นความเห็นที่มืดเหมือนกับนักค้นคว้าสมัยนี้ ได้ค้นคว้ากัน จนเห็นความจริงเช่นไฟเวลาดับแล้ว คนที่โง่ย่อมเห็นว่าไฟสูญ นักค้นคว้าเขาว่าไฟไม่สูญ บางทีอาจนำมาใช้อีกได้โดยไม่ต้องใช้ขี้ไต้ อย่างเราธรรมดานี้แหละฉันใด กายใจมนุษย์เรา ตายแล้วก็ไม่สูญ จะชี้ส่วนหยาบ ๆ ให้เห็น เช่นคนตายแล้วเช่นนี้ ต่างคนก็จะเห็นว่ากาย ของคนนั้นหายไปหมด แต่ความจริงของธาตุยังเหลืออยู่ คือธาตุดินก็เป็นดินตามเดิม ธาตุน้ำ ก็เป็นน้ำตามเดิม ธาตุไฟก็เป็นไฟตามเดิม ธาตุลมก็เป็นลมตามเดิม แต่ส่วนอาการหายไป เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ ที่สมมติกันก็หายไป แต่สภาพของธาตุเดิมเขา ไม่สูญหาย คงเป็นอยู่เช่นนั้น ถ้าคนที่หลงสมมติจะตกใจทีเดียวในการตาย ถ้าใครเห็นความจริงแล้วย่อม ไม่แปลก คือ สักแต่ว่าเปลี่ยนอาการของรูปต่างหาก ที่เราตกใจกันก็เพราะเรายึดกายนี้ว่าเป็น ของเรา เหตุนี้เองเมื่อตายก็เห็นว่าการสูญยิ่งเกิดความตกใจมาก เพราะไม่รู้ความจริงของรูป กาย เมื่อไม่รู้ความจริงของรูปหยาบนี้แล้ว กลายเห็นผิดเป็นมิจฉาทิฏฐิ ว่าตายสูญ ถ้าตายสูญ แล้ว นรก สวรรค์ มาร พรหม นิพพาน ไม่มี ถ้าจริงเช่นนั้น พระพุทธเจ้าก็จักเป็นคนโง่กว่า เรา เพราะสุขในปัจจุบันชาติเดียวนี้ใคร ๆ ก็แสวงหาได้ทุกคนจนที่สุดสัตว์ดิรัจฉานก็ยังรู้จักหา กินได้ พระพุทธเจ้าจะต้องมางมสอนใช้ความเพียรถึงกับสละชีวิตจิตใจทำไม คนที่เห็นว่า ตายสูญ ที่เกิดมาแล้วถูกอาชีพชักจูงให้ทำมากินอยู่ตามดินฟ้าอากาศนั้น เปรียบเหมือนกับคน ตาบอดตาใสแต่กำเนิด เมื่อเติบโตขึ้นแล้วถูกพ่อแม่เพื่อนมิตรจูงมือเข้าไปในถ้ำ ย่อมไม่รู้ตัว เลยว่านอกถ้ำหรือในถ้ำเพราะแลไม่เห็น ถ้าตนแลไม่เห็นก็นึกว่าที่ไหนก็คงมีแต่ที่มืดทั้งนั้น

ถึงเขาเล่าให้ฟังว่านอกถ้ำสว่างในถ้ำมืดก็ไม่เชื่อ เพราะความมืดของตนนี้ฉันใดความเห็นที่ว่า กาย ใจ นรก สวรรค์ มาร พรหม นิพพาน ไม่มี ตายแล้วสูญเช่นนี้ เป็นความมืดของตนต่างหาก วิชาของตนเรียนไม่ถึงความเกิดความตายแล้วย่อมเห็นว่าตายสูญ นรก สวรรค์ มาร พรหม นิพพาน ไม่มี เห็นเขาเล่ากันพรรณนาถึงการปฏิบัติศีล สมาธิ ฌาน ปัญญา เพื่อแก้ภพแก้ชาติ เราที่เห็นว่าสูญก็นึกกระหยิ่มอยู่ในใจว่าพวกนี้หลง แต่ที่จริงตนหลงไม่รู้ตัว ผู้ที่เห็นว่าตายแล้วจะต้องเกิดอีกนั้น อาศัยมีกิเลสตัณหา อวิชชา ยังพัวพันหัวใจอยู่จะต้องเกิดเรื่อยไป ผู้ที่แลไม่เห็นแล้วย่อมว่าสูญหมด พระพุทธเจ้าของเราผู้เป็นปราชญ์ ท่านเป็นผู้ฉลาดประกอบด้วยศีล สมาธิ ปัญญา แลเห็นได้ว่าไม่สูญเหมือนกับนายช่างทองผู้ฉลาดแลเห็นน้ำแร่ไหลออกจากภูเขา ย่อมพูดได้ว่า ที่น้ำไหลมีก้อนทองแล้วนำมาบอกชาวนาเข้าไปดูเขาย่อมไม่รู้แร่ทอง มองเห็นแต่น้ำไหลซู่ ๆ ออกจากหิน ก็นึกว่าคนนั้นโกหกคนนั้นเห็นจะเป็นคนเสียสติ เห็นน้ำไหลเป็นแร่ทองไปได้ดังนี้ แต่ที่จริงตนไม่มีวิชาต่างหาก ถ้ามานึกถึงคนสมัยทุกวันนี้ ยิ่งแลเห็นได้ง่าย คนที่เห็นว่าตายแล้วยังมีอวิชชาอยู่ตราบใดย่อมเกิดอีกนี้เหมือนนายช่างทองผู้มีความรู้ คนที่เห็นว่าตายสูญ เหมือนชาวนาจะหาวิชาความรู้ในการสังเกตแร่ทองมิได้ ผู้ที่จะรู้กระจ่างในความเกิดและความตายนี้ จะต้องเรียนจิตตศาสตร์ คือความรู้ในทางจิต เป็นจิตตวิชชาความรู้ในทางคิด ที่เรียกว่า วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา เป็นปฐมวิชชาชั้นที่ ๑ ในทางพระพุทธศาสนาเพ่งเข้าไปจนเหลืออยู่แต่ปีติ สุข เอกัคคตา เป็นทุติยวิชชา ความรู้ในชั้นที่ ๒ เพ่งเข้าไปจนเหลืออยู่แต่สุขกับ เอกัคคตา เป็นตติยวิชชา ความรู้ชั้นที่ ๓ เพ่งเข้าไปจนเหลืออยู่แต่ เอกัคคตา กับอุเบกขาเป็นจตุตถวิชชา ความรู้ชั้นที่ ๔ เมื่อจบแล้ว หมดวิชชาในโรงเรียนนั้น ๆ คือความรู้ในรูปกาย รู้ได้ว่าเป็นธาตุ เป็นอศุภะ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เมื่อรู้ถึงตอนนี้แล้วบางคนก็ไม่เรียนต่อ ย่อมแสวงหาทำไปในทางผิด ตัวอย่างเช่นแสดงตนเป็นผู้มีฤทธิ์บ้าง เป็นไปในทางโหราศาสตร์บ้าง เป็นไปในทางเวทมนต์กลคาถาอาคมบ้าง ใช้เป็นวิชาหากินไปตามความหลง ถ้าผู้มีทรัพย์คือความเชื่อต่อมรรคผลนิพพานแล้วเรียนต่อไปในสถานที่อื่น คือรูปฌาน ๔ คือใช้วิธีเพ่งจิตเลยเป็นต้นว่าเวลานี้จิตเราคิดอะไรดีหรือชั่ว เมื่อมีสติสัมปชัญญะรู้ตัวคิดว่าชั่ว ตามเพ่งแก้ไขจน

ดับ เหลือแต่ความคิดที่ดี เมื่อเกิดความคิดที่ดีก็มีสุข เมื่อใจเป็นสุขให้เพ่งสุขอันนั้นอย่าถอนจิตถึงจะคิดก็คิดในสุขนั้น ๆ เพ่งเข้าจนชำนาญในการเพ่งสุข ถอนออกแล้วจะทำอีกก็ได้ สุขนี้แหละเป็นสมุฏฐานของอรูปฌานทั้ง ๔ เปลี่ยนแต่ความเห็นต่างหาก สุขอันเดียวนี้เมื่อใครเพ่งเป็นอารมณ์ให้มั่นหรือนานเข้าเป็นอรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ จนจบชั้นต่อนั้นให้กลับมาตรวจวิชาที่เรียนครั้งแรกอีก กลับไปกลับมาจนเป็นอัปปนาฌานแน่แน่วอยู่กับรูปฌานที่ได้แล้ว เปรียบเหมือนข้าราชการกำลังทำงานกินเงินเดือนอยู่ อรูปฌานที่ได้แล้วเปรียบเหมือนข้าราชการที่รับบำนาญของรัฐบาลเมื่อตนพ้นมาแล้ว บางคนก็นอนกินบำนาญอยู่ ไม่ใช้วิชานั้น ๆ ให้เป็นประโยชน์แก่ตนอีก ปลีกตัวเสีย เปรียบเหมือนคนที่ได้รูปฌานอรูปฌานแล้ว ไม่ทำประโยชน์ในโลกุตตระอีกต่อไป ที่จะทำนั้นให้เพ่งตรวจดูความรู้เดิมในรูปกายและจิตจนเกิดวิปัสสนาปัญญา ที่เรียกว่า ปรัชญา คือความรู้ชั้นสูงต่อไป วิปัสสนาที่จะเกิดโลกุตตระนั้น อาศัยอัปปนาฌาน เพ่งจิตแน่แน่วลงเป็นรูปฌานที่ ๑ ถ้าผู้ที่มีปัญญามากเมื่อจิตเป็นสมาธินิดหน่อย กำหนดนามเลย คือเพ่งจิตพิจารณาอารมณ์จนแจ้งชัดเห็นความจริงของนามรูปแล้ว จิตที่ยึดอยู่ในนามรูป ดับในระหว่าง ดับจากสภาพเดิมนั้นเรียกว่าโคตรภูจิตเกิดขึ้น เมื่อจิตมีความรู้ได้ว่าจิตโลกีย์เป็นเช่นนั้น ๆ จิตโลกุตตะเป็นเช่นนี้รู้เช่นนี้ เรียกว่าโคตรภูญาณ คือรู้เรื่องของพระนิพพาน ตอนนี้สำหรับผู้แก่ในการเพ่งจิต เจริญวิปัสสนาเป็นส่วนมาก ย่อมได้สำเร็จเป็นปัญญาวิมุตติจำพวกหนึ่ง ส่วนวิชาทางโลกีย์อ่อนคือวิชชาสามก็ไม่ได้ครบ วิชชาแปดก็ไม่ครบ ปฏิสัมภิทา ๔ ก็ไม่ครบ แต่จุดที่สำคัญก็คืออาสวักขยญาณอย่างเดียวเป็นสำคัญ นี้สำหรับผู้เพ่งจิตเพ่งรูปน้อยไม่ค่อยชำนาญ ส่วนจำพวกหนึ่งแก่กล้าสมถะ คือเจริญรูปฌานเป็นลำดับไม่รีบด่วน ทวนไปทวนมาจนชำนาญในรูปฌานและอรูปฌาน แล้วกลับมาตั้งจิตในจตุตถฌานให้แก่กล้า คือเพ่งรูปเป็นนิมิตที่เรียกว่าอุคคหนิมิต เมื่อเพ่งไปตามอาการของรูปฌาน เมื่อปรากฏขึ้นแล้วขยายเข้าขยายออกได้เรียกว่า ปฏิภาคนิมิต จนจิตแน่แน่วมีสติสัมปชัญญะระลึกได้ รู้ตัวเพ่งอยู่จนจิตวางเฉยเที่ยงอยู่กับอารมณ์เดียว ไม่เกี่ยวเกาะด้วยอารมณ์ภายนอก จนจำได้หมายรู้ว่า จิตในรูปฌานกับอรูปฌานมีอาการแปลกกันอย่างไร ต่อนั้นจะรู้ขึ้นได้ว่ารูปฌานที่ ๔ นี้เป็นสำคัญ ทำจิตให้มี

กำลังโดยอาการต่าง ๆ ต่อนั้นให้ทำความเพ่งอยู่ที่จตุตถฌานคือเพ่งเฉยอยู่ทำจิตให้เที่ยงเป็นเอกัคคตารมณ์ ให้เพ่งจิตในที่อันเดียวเป็นสติปัฏฐาน เป็นกายานุปัสสนา สติอันละเอียดคือเพ่งภายในกาย เมื่อใช้ความเพ่งมากความสว่างย่อมปรากฏ จิตตอนนี้จักเกิดวิชาน่าอัศจรรย์ต่าง ๆ ในทางโลกีย์และโลกุตตระ ตามสมควรแก่กำลังฌานประการหนึ่ง วิชาในทางฌานนี้เป็นวิชาแก้ความทุกข์ของตนให้หายได้ แต่คนเรามิได้คิดแสวงหาเลย มัวหาแต่วิชาความรู้ที่จะผูกมัดตัวเองให้ข้องอยู่ในทุกข์เรื่อยไป ฉะนั้น เมื่อใคร ๆ ต้องการสุขใสสะอาด จงทำจิตของตนให้เกิดสมาธิฌาน อันเป็นสมบัติของพระอริยเจ้า

รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ รวมเรียกว่าสมบัติ ๘ รวมลงเป็น ๒ อย่าง คือ โลกียฌาน ๑ โลกุตตรฌาน ๑ โลกียฌานนั้น ได้แก่ผู้ได้ฌานมาแล้วสำคัญว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นเรา สำคัญว่าเราเป็นสิ่งนั้น ๆ ยึดมั่นถือมั่น ไม่ทำความรู้ปล่อยวางตามสภาพความจริงนั้นเสีย ก็ตกอยู่ในสักกายทิฏฐิ ความเห็นเป็นเหตุให้ถือว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นของ ๆ เรา หรือเป็นเราแล้วก็กลายเป็นสีลพัตตปรามาส คือเห็นว่าฌานนี้ศักดิ์สิทธิ์วิเศษนัก เราจะอธิษฐานให้สำเร็จเป็นอย่างไรจักสำเร็จได้ แล้วย่อมเป็นจริงด้วย ฉะนั้น ถ้าเขายึดถือมั่นจึงตกอยู่ในสีลพัตตปรามาส และความสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็ไม่แจ่มแจ้ง เพราะเป็นได้เท่านั้นก็ไปมัวเมาหลงอยู่ในสิ่งนั้น ๆ ฉะนั้น ใครถึงแล้วทำได้แล้ว แต่มิได้ละสังโยชน์ ๓ ก่อน จึงต้องอยู่ในโลกียฌานทั้งนั้น โลกียฌานนี้เสื่อมง่ายที่สุด อะไรมากระทบไม่ได้เลยคอยจะเสื่อม บางทีนั่งทำได้ลุกมาเดินเท่านั้นก็เสื่อม รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ภายนอกมากระทบกายก็เสื่อม เว้นแต่ผู้ชำนาญจริง ๆ

ส่วนโลกุตตรฌานนั้น เมื่อทำรูปฌานและอรูปฌานได้แล้ว มาเพ่งพิจารณาจนชำนาญ แล้วเจริญวิปัสสนาต่อรู้แจ้งเห็นจริงในโลกียะว่า อารมณ์ทั้ง ๒ นี้ ล้วนแต่เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ทุกขัง เป็นทุกข์ อนัตตา มิใช่ตัวตนเราเขาอะไร เมื่อมีความรู้เกิดขึ้นแล้วย่อมปล่อยวางอารมณ์นั้น ๆ ได้ เมื่อจิตขาดจากรูปฌานและอรูปฌานก็เข้าโลกุตตระ

คือเข้ากระแสพระนิพพานได้แล้ว ตัดสังโยชน์ทั้ง ๓ ขาด คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพัตตปรามาส เป็นเที่ยงต่อพระนิพพาน ถ้าใครได้แล้วละสังโยชน์ได้ เรียกว่า โลกุตตรฌาน ศีล สมาธิ ปัญญา ก็กลายเป็นโลกุตตระทั้งหมด เมื่อชำนาญในฌานทั้ง ๒ นี้แล้ว ย่อมเกิดวิชาต่าง ๆ ๑ ในทางพระพุทธศาสนาเป็นโลกียวิชา และโลกุตตรวิชชาบ้าง แปลกจากวิชาของโลกธรรมดา คือจะต้องเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งฌานของตนเป็นต้นว่าวิชชาทั้ง ๓ วิชชา ๘ ปฏิสัมภิทา ๔ ตามสมควรแก่กำลังของตน วิชชา ๓ นั้น คือ ๑. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ มีญาณความรู้ ตามระลึกชาติหนหลังของตนได้ ๒. จุตูปปาตญาณ มีฌานความรู้ในเรื่องเกิดและจุติของสัตว์ ๓. อาสวักขยญาณ มีญาณความรู้ทำอาสวกิเลสให้สิ้นได้

อธิบาย

ญาณที่ ๑ หมายเอาการระลึกชาติได้นั้น คือ ครั้งแรกจะต้อง เป็นผู้ชำนาญในสติปัฏฐานทั้ง ๔ สติกล้าย่อมรู้ความจริงของรูปที่มีอยู่ในปัจจุบันนี้ก่อน คือ เพ่งรูปที่ปรากฏ แล้วเพ่งไปมาจนปรากฏรูปอันละเอียดที่เกิด ๆ ดับ ๆ รู้พร้อมทั้ง ๓ กาล คืออดีตที่ล่วงมาแล้วนั้นย่อมกำหนดได้นับแต่ตั้งรูปขึ้นในครรภ์ที่แรก วันหนึ่งรูปนั้นเป็นอย่างไร ๗ วันรูปนั้นเป็นอย่างไร ๑ เดือนรูปนั้นเป็นอย่างไร ๓ เดือนเป็นอย่างไร ๗ เดือนเป็นอย่างไร ๑๐ เดือนเป็นอย่างไร มีรูปพรรณสัณฐานอย่างไร มีความเป็นอยู่อย่างไร บริโภคอะไร ย่อมตามกำหนดรู้ได้จนเติบโตมา ๑ ปี ๒ ปี ๓ ปี ๔ ปี ๕ ปี จนถึงปัจจุบันของตน ย่อมกำหนดรู้ความจริงของรูปได้ เป็นไปในอนาคตกาล ก็รู้ได้ว่าต่อไปรูปนี้ถ้าอยู่ ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๘๐ ปี จนแตกดับ รูปจะต้องเปลี่ยนอย่างนั้น ๆ ย่อมกำหนดได้ตลอด ถ้าความรู้ตอนนี้แก่กล้าเป็นมหาสติได้จริง ในอดีตกาลล่วงแล้วนับแต่ ๑ ชาติ ๑๐ ชาติ ๑๐๐ ชาติ ๑๐๐๐ ชาติ ย่อมระลึกได้สุดแท้แต่กำลังญาณของตน อาการของนามที่สิงอยู่ในรูปก็รู้ได้เหมือนกับรูป.

ญาณที่ ๒ หมายเอาความรู้ในปฏิสนธิวิญญาณที่เกิด ๆ ดับ ๆ คือกำหนดรู้ความเคลื่อนไหวของจิตที่เป็นปัจจุบันของตนนี้ก่อนจนชำนาญ บางทีเกิดเป็นจิตอบาย บางทีเกิด

เป็นจิตมนุษย์ บางทีเกิดเป็นจิตสวรรค์ เป็นพรหมโดยอาการต่าง ๆ จิตหยาบ ๆ และละเอียด ย่อมกำหนดรู้ได้ในเรื่องของตน ที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ก่อน ถ้ากำลังญาณแก่กล้าเข้าก็กำหนดรู้ได้ในสัตว์โลกที่เกิดอยู่ตายอยู่นี้จะไปทางดีหรือทางชั่วประการใด ย่อมกำหนดรู้ได้ด้วยตาทิพย์ภายในใจ มิใช่ตาหนังที่เราใช้กันอยู่นี้.

ญาณที่ ๓ หมายเอาความรู้ในอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ตามกำหนดรู้ในทุกข์ได้ว่ามาจากตัณหา กำหนดได้ในเรื่องที่จะดับตัณหา คือรู้จักมรรคแล้ว เจริญมรรคจนเกิดนิโรธขึ้นเห็นแจ้งในทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรจสัจ มรรคสัจ กำจัดกิเลสและตัณหามานะทิฏฐิตามสมควรแก่กำลังปัญญาของตน อาสวักขยญาณนี้ได้แก่ตัววิปัสสนาญาณ

วิชชา ๘ นั้น คือ:—

๑. **วิปัสสนาญาณ** ความรู้แจ้งชัดในธาตุขันธ์อายตนะเหล่านี้เป็นวิปัสสนาญาณ.

๒. **มโนมยิทธิ** คือทำฤทธิ์ในทางใจได้.

๓. **อิทธิวิธิ** แสดงฤทธิ์ได้.

๔. **ทิพพโสต** คือ ได้หูทิพย์ ฟังศัพท์เสียงสำเนียงไกลใกล้ได้.

๕. **เจโตปริยญาณ** คือรู้จักกำหนดใจของคนอื่นได้.

๖. **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ระลึกชาติได้.

๗. **ทิพพจักขุ** ได้ตาทิพย์แลเห็นอะไรได้โดยไม่ต้องใช้ลืมตาดูเหมือนคนธรรมดา.

๘. **อาสวักขญาณ** รู้จักทำอาสวะให้สิ้นได้.

อธิบาย

วิปัสสนาญาณที่ ๑ นั้น หมายเอาความรู้ชัดในธาตุทั้ง ๖ คือมหาภูตรูป ๔ อากาศ ๑ วิญญาณ ธาตุ ๑ ย่อมกำหนดรู้ความจริงของธาตุนั้น ๆ เป็นต้นว่า เห็นเป็นสามัญลักษณะเสมอกันหมด ปรากฏเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา ความไม่เที่ยง ทุกขตา ความเป็นทุกข์

อนตฺตตา มิใช่ตัวของเราเขา เห็นเป็นสังขตธาตุคลุมกันอยู่กำหนดรู้ด้วยวิปัสสนาปัญญา กำหนดรู้ด้วยญาณ ๓ คืออดิตังสญาณรู้กาลที่ล่วงแล้วของธาตุนั้น ๆ หนึ่ง อนาคตตังสญาณ รู้กาลข้างหน้าของธาตุนั้น ๆ หนึ่ง ปัจจุปปันนังสญาณ รู้ในปัจจุบันที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า ย่อมกำหนดรู้ได้แจ้งชัด จึงจัดว่าวิปัสนาญาณ รู้ขันธ์ คือธาตุ ๖ นั้น ย่นลงเสมอ ๕ อย่าง คือ รูปกองหนึ่ง เวทนากองหนึ่ง สัญญากองหนึ่ง สังขารกองหนึ่ง วิญญาณกองหนึ่ง เรียกว่าขันธ์ ๕ ขันธ์ย่นลงเสมอ ๒ อย่าง คือ นามรูป แล้วขยายออกเป็นอาการ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เรียกว่าอายตนะ ความรู้แจ้งชัดในกองธาตุ ขันธ์อายตนะ เหล่านี้ จึงจัดเป็นวิชชาข้อหนึ่งโดยย่อ.

มโนมิทธิ แสดงฤทธิ์ในทางใจนั้นได้แก่การทำกายตนและกายอื่นให้ปรากฏแก่คนอื่นได้ จะน้อมนึกไปทางใดย่อมสำเร็จเป็นความจริงได้โดยไม่ต้องเคลื่อนไหวกายเลย วิชชาอันนี้อาศัยการประกอบธาตุ ๔ ขึ้นเป็นสมุฏฐาน แล้วอาศัยความเพ่งของฌานน้อมนึก อย่างไรก็เป็นไปได้.

อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ นั้น เช่นคนมากทำให้มนุษย์แลเห็นแต่น้อย คนน้อยทำให้มากก็ได้ หรือเดินผ่านไปในที่ต่าง ๆ เช่นเดินไฟ เดินน้ำ เดินไปในที่มืดเหมือนเดินไปในที่แจ้ง ทำให้กายเล็กก็ได้ให้โตก็ได้ จนสูงต่ำดำขาวเฒ่าแก่ชราหรือหนุ่ม สุดแท้แต่ตนจะประสงค์ และบันดาลดินฟ้าอากาศให้เกิดฝนเกิดลมเกิดไฟแผ่นดินไหวต่าง ๆ ก็เป็นไปได้ด้วยกำลังฌาน.

ทิพพโสต หูทิพย์นั้น คือฟังศัพท์สำเนียงไกลใกล้ได้จะเป็นเสียงมนุษย์หรือเทวดาได้สุดแท้แต่ตนจะเพ่งฟังเสียงอะไร ย่อมสำเร็จได้.

ทิพพจักขุ ตาทิพย์นั้น คือมองเห็นไกลเป็นใกล้ไม่ว่าคนและวัตถุอันใดอันหนึ่งย่อมแลเห็นโดยแจ้งชัดโดยไม่ต้องลืมตาดูเหมือนมนุษย์ธรรมดา.

เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดใจผู้อื่นได้ว่าดีหรือชั่ว หยาบหรือละเอียด เกลียดชังและหวังดีต่อเราย่อมรู้ได้ คน ๆ นั้นจะคิดอย่างไรรู้ได้ชัดในทางใจ.

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ นั้น คือระลึกชาติได้.

อาสวักขยญาณ, ความรู้กำจัดกิเลสได้มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ให้พ้นไปจากใจของตน (มีอธิบายแล้วในวิชชา ๓).

ปฏิสัมภิทา

๑. **อัตถปฏิสัมภิทา** ปัญญารู้แตกฉานในอรรถ.

๒. **ธัมมปฏิสัมภิทา** ปัญญารู้แตกฉานในธรรม.

๓. **นิรุตติปฏิสัมภิทา** ปัญญารู้แตกฉานในภาษาคำพูด.

๔. **ปฏิภาณปฏิสัมภิทา** ปัญญารู้แตกฉานในไหวพริบ.

อธิบาย

ข้อ ๑ ปัญญารู้แตกฉานในอรรถนั้น คือรู้จักคำอธิบายในธรรมนั้น ๆ ให้กว้างขวาง ธรรมที่กว้างขวาง รู้จักถอดเอาใจความมาอธิบายให้คนฟังเข้าใจถูกต้องตามความมุ่งหมายของธรรมนั้น ๆ มิให้ผิดจากพุทธประสงค์ จะพูดมากก็ได้ใจความ จะพูดน้อยก็ไม่ขาดใจความ คำที่ผิดแก้ให้เป็นถูก สิ่งที่ถูกแต่หยาบอธิบายให้ละเอียดได้ไม่ขาดตก.

ข้อ ๒ ปัญญารู้แตกฉานในธรรมนั้น คือรู้จักแยกธรรมทั้ง ๒ ประเภทออกเป็นคนละส่วนไม่ระคนกัน ส่วนกุศลแยกเป็นส่วนหนึ่ง สมมติตั้งขึ้นเป็นกัลยาณธรรมฝ่ายดีควรประพฤติตาม ส่วนอกุศลแยกเป็นส่วนหนึ่ง สมมติตั้งขึ้นเป็นบาปธรรมฝ่ายชั่วไม่ควรประพฤติ และรู้จักอธิบาย กุศลและอกุศลเป็นชั้น ๆ คือส่วนอกุศลจัดออกเป็น ๓ อย่าง คือ อย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างละเอียด แล้วยังรู้จักธรรมที่เป็นกุศลอันเป็นเครื่องปราบ คือ ศีลปราบกิเลสอย่างหยาบ สมาธิแก้กิเลสอย่างกลาง ปัญญาแก้กิเลสอย่างละเอียด นี้ความรู้ปริยัติ แต่ว่า จะต้องปฏิบัติให้เกิดมีในตนขึ้น คือรู้ปฏิบัติประกอบศีลขึ้น เพื่อละอกุศลมูล ประกอบสมาธิขึ้นเพื่อละอกุศลอย่างกลางคือ นิวรณ์ ประกอบปัญญาขึ้นเพื่อละอกุศล

อย่างละเอียดคือสังโยชน์ คือรู้จักแยกธรรม รู้จักประพฤติตาม จนรู้ปฏิเวธสัทธรรมอันสูงสุด จึงเรียกว่า ธัมมปฏิสัมภิทา รู้แต่พูดได้ แต่ทำไม่ได้ ยังไม่ถูกตามความประสงค์ของข้อธรรมนั้น ๆ.

ข้อ ๓ ปัญญารู้แตกฉานในภาษาคำพูดต่าง ๆ นั้น ได้แก่ปุคคลัญญุตา คือรู้จักพูดให้ถูกความประสงค์ของบุคคลที่มาส้องเสพ ปริสัญญุตา รู้จักในบริษัท ๔ เป็นต้นว่าอุบาสกคนนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ อุบาสกคนนี้จะต้องพูดอย่างนั้น รู้จักพูดถูกต้องตามฐานะและชั้นภูมิของคนนั้น ๆ ภิกษุสามเณรหมู่นี้จะต้องพูดอย่างนี้ตามชั้นภูมิ พูดให้คนฟังเข้าใจได้ในภาษาของตน ตัวอย่างเช่น ชาวนามาจะต้องพูดอย่างหนึ่ง พ่อค้ามาจะต้องพูดอย่างหนึ่ง กษัตริย์มาจะต้องพูดอย่างหนึ่ง รู้จักทำคำพูดของตนให้ถูกฐานะของคนนั้น ๆ ได้ มิใช่ว่ารู้ภาษานก ภาษาหนูภายนอก ถ้าหากว่ารู้จริงความรู้นั้นจะเป็นผลแก่เขาอย่างไร ถ้ารู้จริงก็ยกให้ท่านผู้นั้นเสีย แต่พระพุทธเจ้าคงประสงค์ให้รู้คำพูดที่เหมาะแก่ความต้องการของบริษัทเป็นส่วนมาก เมื่อใครรู้ได้จริงเรียกว่า เป็นผู้มีปฏิสัมภิทาข้อนี้.

ข้อ ๔ ปัญญารู้แตกฉานในไหวพริบนั้น คือฉลาดทันคน พูดดักพูดแก้ในสิ่งที่ควร มิใช่พูดเลอะเทอะ คือรู้ประโยชน์ในเรื่องพูดนั้น ๆ พูดหยาบให้เป็นละเอียด พูดละเอียดให้หยาบ พูดเรื่องที่ใกล้ให้แลเห็นเป็นไกล สิ่งที่ไกลพูดให้เป็นใกล้ พูดต่ำแก้ให้สูงได้ พูดสูงแก้ให้เป็นต่ำ สิ่งที่ยากแก้ให้เป็นง่าย สิ่งที่แลไม่เห็น พูดให้แลเห็น รู้จักใช้คำพูดน้อยให้ทันคำพูดมาก ใช้คำพูดมิให้ใครจับได้โดยไม่ต้องใช้คำเท็จและสงสัยมาปนเลย แต่มิใช่คนพูดมาก คือเป็นนักพูดต่างหาก พูดมากมักจน นักพูด ๆ มากก็ไม่จนพูดน้อยก็ไม่จน ทำให้คนฟังหายสงสัยได้ฉลาดพูดคำเดียวดีกว่าพูดตั้งร้อยคำ พูดไหวพริบในที่นี้หมายเอาความฉลาดในอรรถธรรม.

ปฏิสัมภิทา ๔ นี้ ผู้ที่ได้นั้นจะต้องเป็นผู้เคยเจริญสมถวิปัสสนามาก่อนถึงจะรู้ได้ วิชชา ๓ ก็ตามวิชชา ๘ ก็ตาม ปฏิสัมภิทา ๔ ก็ตาม จะต้องเกิดขึ้นในลำดับแห่งฌานของตน ย่นลงตามภูมิแล้วคงมี ๒ คือ เสขภูมิ ได้แก่พระโสดาบัน สกิทาคา และอนาคาจนปุถุชน

เรานี้หนึ่ง ๒. อเสขภูมิ ได้แก่พระอรหัตผลนี้หนึ่ง วิชชาเหล่านี้ก็สำคัญอยู่แต่อาสวักขยญาณอย่างเดียว นอกจากนั้นจะได้หรือไม่ได้ไม่สู้สำคัญมิใช่ว่าพระอริยเจ้าจะได้ทุกองค์ เช่นบางจำพวกก็ไม่ได้วิชชา ๓ วิชชา ๘ ปฏิสัมภิทา ๔ ก็ไม่ครบ อย่าว่าแต่ปุถุชนเลยแม้พระอรหันต์บางองค์ก็ไม่ได้ ถึงได้ก็ได้แต่ทำอาสวะให้สิ้นไปเฉย ๆ คนที่จะต้องได้นั้นจะต้องเคยเป็นผู้อบรมสมถวิปัสสนามาจากพระพุทธเจ้าเป็นนิสัยมาก่อนจึงจะเป็นมาได้ ในที่สุดของการทำฌาน จะต้องเป็นมาโดยอาการเช่นนี้ ในลำดับนี้จะย้อนกล่าวในวิปัสสนากัมมัฏฐาน เพราะบางจำพวกย่อมไม่ชำนาญในการกระทำฌาน ถึงได้บ้างก็นิดหน่อย เช่นบางจำพวกชอบตรึกตรองหาเหตุและผลของนามรูป เจริญไตรลักษณญาณเป็นวิปัสสนากัมมัฏฐาน วิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น คือจะเกิดขึ้นได้ ๒ ทาง ถ้าผู้แก่ในฌานวิปัสสนากัมมัฏฐานจักเกิดขึ้นได้ในลำดับของจตุตถฌาน ถ้าผู้อ่อนในฌาน วิปัสสนากัมมัฏฐานจักเกิดขึ้นในลำดับแห่งปฐมฌาน มีอุปจารสมาธิเป็นเหตุ เมื่อมีเหตุเช่นนี้แล้วทำความเพ่งพิจารณา เป็นวิปัสสนากัมมัฏฐานเลยทีเดียว เป็นทางรู้แจ้งเห็นจริงในรูปหรืออรูป ที่เรียกตามอาการว่าขันธ์ ๕ คือรู้แจ้งเห็นจริงในกองรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้เป็นอนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ทำปัญญาอันนั้นให้มีกำลังเป็นปัญญาพลัง ถ้ากำลังวิปัสสนา ปัญญาแก่กล้ามากสติอ่อนรู้ไม่เท่าทัน ก็จักมีความสำคัญผิดเกิดขึ้น ๑๐ อย่าง เรียกว่าวิปัสสนูป-กิเลส คืออาการวิปัสสนานั้นเอง ถ้าหลงถือเอากลายเป็นวิปัสสนูปกิเลส เป็นเหตุให้ตนสำคัญผิดไปว่า เราสำเร็จมรรคผลนิพพานไปก็ได้ เพราะกิเลสตอนนี้ละเอียดมาก หรืออีกนัยหนึ่งเรียกว่าข้าศึกของวิปัสสนา ถ้าสติปัญญาไม่เสมอภาคแล้ว จักกลายเป็นผิดติดอยู่ไม่รู้ตัว สำคัญว่าเราหมดกิจที่จะต้องทำอีก ดังนี้ กิเลส ๑๐ อย่างนั้น สุขุมละเอียดมาก ถ้าเกิดขึ้นแล้วย่อมไม่เชื่อใคร ๆ เหตุนั้นจึงควรศึกษาไว้ให้รู้จะได้แยกจิตออกจากธรรมนั้น ๆ เสีย จักกล่าวข้างหน้า เพราะเกิดขึ้นในลำดับแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน จักกล่าวในวิปัสสนากัมมัฏฐานต่อไป.

วิปัสสนากัมมัฏฐาน

วิปัสสนากัมมัฏฐานนั้น แปลว่า อุบายทำให้เกิดความรู้ความเห็น ในทางใจ คือเห็นคติธรรมดาของรูปธรรม ๑ นามธรรม ๑ ที่แยกออกเป็นขันธ์ ๕ รู้เห็นเป็นสภาวธรรม เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทั้ง ๓ นี้เป็นนิมิตของวิปัสสนากัมมัฏฐาน ถ้ากล่าวถึง วิปัสสนาแล้วทำไมจึงกล่าวถึงรูปกัมมัฏฐานและขันธ์ ๕ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาอีกเล่า เพราะในสมถกัมมัฏฐานก็เห็นกล่าวแล้ว มีคำอรรถาอธิบายว่าเรื่องของสมถกัมมัฏฐาน และ อรูปกัมมัฏฐานนั้นก็จริงอยู่ แต่ความรู้ความเข้าใจละเอียดต่างกันออกไปอีก วิปัสสนา กัมมัฏฐานนั้นยกเอาวัตถุอันเดียวกันนั้นเอง คือยกเอารูปวัตถุหนึ่ง อรูปวัตถุหนึ่ง โวหาร หนึ่ง เรียกว่า นามรูป แยกออกไปเรียกว่าขันธ์ ๕ อันเดียวกันนี้เอง แต่การทำของสมถะ ยังหยาบ ๆ ความรู้ความเห็นแห่งขันธ์ ๕ นั้นว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ยังไม่แจ่ม แจ้งชัดเจนเป็นการทำใจให้สงบพอเป็นบาทแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐานเท่านั้น ถ้าเข้าถึง วิปัสสนาแล้ว ความรู้ความเห็นในอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาในขันธ์ ๕ นั้นแจ่มแจ้งชัดเจน ขึ้นอีก เปรียบโวหารหนึ่งว่า ความรู้ความเห็นของสมถะนั้นเปรียบเหมือนบุรุษตัดต้นไม้ล้ม ลงแล้ว แต่ยังมิได้จุดเผาด้วยไฟ ส่วนความรู้ความเห็นของวิปัสสนานั้นเปรียบเหมือนบุรุษ ตัดต้นไม้ล้มลงแล้วจุดเผาด้วยไฟ ความโล่งเตียนของป่านั้นจะแลเห็นผิดกันมากทีเดียว แต่ หากเป็นป่าอันเดียวกันนั่นเองฉันใดแล ความรู้ความเห็นของสมถะกับความรู้ของวิปัสสนา ย่อมต่างกันฉะนั้น การที่เจริญวิปัสสนานั้น คือ ให้แยกขันธ์ ๕ ออกเป็นกอง ๆ ก่อน คือ ๑. รูปขันธ์ ๒. เวทนาขันธ์ ๓. สัญญาขันธ์ ๔. สังขารขันธ์ ๕. วิญญาณขันธ์ เมื่อ แยกเช่นนี้แล้วให้เพ่งพิจารณารูปทั้งปวงที่ปรากฏในจักขุทวาร คือ ตา ว่ารูปทั้งหลายนี้ (อตีตํ วา) รูปที่ล่วงไปแล้วแต่ก่อน ๆ นั้น นับตั้งแต่อยู่ในครรภ์ของมารดาที่ยังเป็นกลละ อยู่หนึ่ง (อนาคตํ วา) รูปอันบังเกิดสืบไปในภายหน้าจนแตกดับหนึ่ง (ปจฺจุปฺปนฺนํ วา) รูปอันบังเกิดขึ้นในปัจจุบันที่เฉพาะหน้านี้หนึ่ง (อชฺฌตฺตํ วา) รูปที่บังเกิดภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รูปทิพย์ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งจิต) นี้หนึ่ง (พหิทฺธา วา) และ

รูปนอกออกไปจากตา หู จมูก ลิ้น กายของตนนั้น คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ สิ่งที่ปรากฏเหล่านี้ทั้งล่วงแล้ว และยังไม่มาถึงและปัจจุบันนี้ให้เพ่งพิจารณาเป็นไตรลักษณ ญาณโดย ๓ กาล คือรูปทั้งหลายที่ล่วงแล้วนั้นว่า (สพฺพํ รูปํ) รูปทั้งหลายเหล่านั้นย่อมเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือเกิดขึ้นแล้วย่อมฉิบหายไปเป็นธรรมดา ไม่เป็นแก่นสารอะไร ปรากฏขึ้นแล้วครู่หนึ่งขณะหนึ่งแล้วดับไป ย่อมไม่สมปรารถนาของผู้ต้องการเลย ในรูปธาตุนี้เป็นไปเสมอหน้ากันทุกจำพวก. นี้คือวาระของรูปเวทนาความเสวยอารมณ์นั้นแยกออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑. เวทนานอกที่เกิดจากตากับรูปกระทบกัน หูกับเสียงกระทบกัน จมูกกับกลิ่นกระทบกัน โผฏฐัพพะคือเย็นและร้อนกระทบกาย ทั้ง ๕ นี้จัดเป็นเวทนานอก ถ้าจิตเกิดโสมนัสยินดี เกิดสุขเวทนา คือรู้สึกในทางใจนี้หนึ่ง ถ้าจิตไม่ชอบมีโทมนัสเกิดขึ้น ย่อมเสวยทุกขเวทนารู้สึกในทางใจนี้หนึ่ง ถ้าจิตไม่ยินดียินร้าย ย่อมเกิดอุเบกขาเวทนา รู้สึกเฉยในทางใจนี้หนึ่ง เวทนาภายในได้แก่จิตเสวย อารมณ์ทั้ง ๓ คือสุขเวทนาหนึ่ง ทุกขเวทนาหนึ่ง อุเปกขาเวทนาหนึ่ง เพราะความรู้สึกเหล่านี้ย่อมมีในจิตเวทนาทั้ง ๓ ประเภทนี้ (อตีตํ วา) ล่วงไปแล้วก็ตาม (อนาคตํ วา) ยังมาไม่ถึงก็ตาม (ปจฺจุปฺปนฺนํ วา) ปัจจุบันเฉพาะหน้าก็ตาม ให้เพ่งลงไปเป็นจุดอันเดียวกัน เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนเราเขา เกิดขึ้นแล้วย่อมฉิบหายไปเป็นธรรมดา นี้วาระที่สอง ๓. สัญญาความจำได้หมายรู้นั้น แยกออกเป็น ๒ ประเภทคือความจำภายนอกหนึ่ง ความจำภายในหนึ่ง จำภายนอกนั้น คือ จำรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ในเวลาตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส โผฏฐัพพะกระทบกาย ธรรมารมณ์ที่เกิดกับใจนี้ประเภทหนึ่ง จำภายในนั้นคือ ความรู้สึกในใจว่านี้สุขเวทนา นี้ทุกขเวทนา นี้อุเบกขาเวทนา ธรรมเหล่านี้ย่อมรู้ทางใจ จึงเรียกว่า สัญญาภายใน เมื่อรู้เช่นนี้แล้ว ให้พิจารณาทั้ง ๓ กาล คือ (อตีตํ วา) ล่วงไปแล้วก็ตาม (อนาคตํ วา) ยังมาไม่ถึงก็ตาม (ปจฺจุปฺปนฺนํ วา) ปัจจุบันนี้ที่ปรากฏเฉพาะหน้าก็ตาม ภายนอกก็ตาม ภายในก็ตาม ให้เพ่งลงเป็นจุดอันเดียวกัน เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์

เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนเราเขา เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไปเป็นธรรมดานี้วาระที่สาม ๔. สังขาร ความคิดปรุงแต่ง ก็แยกออกเป็น ๒ ประเภทก่อนคือ อุปาทินนกสังขาร คือสังขารที่มีใจครอง ๑ อนุปาทินนกสังขาร คือสังขารที่ไม่มีใจครอง ๑ สังขารที่ไม่มีใจครองนั้นได้แก่ต้นไม้และภูเขา สิ่งที่ธรรมชาติแต่งขึ้น มีใจครองนั้นได้แก่มนุษย์และสัตว์ดิรัจฉาน สังขารที่มีใจครอง แยกออกเป็น ๒ ประเภท คือ ภายนอกหนึ่ง ภายในหนึ่ง ภายนอกนั้นหมายเอามหาภูตรูปทั้ง ๔ ประชุมกันเข้าเรียกว่ากายนี้หนึ่ง ภายในนั้นหมายเอาจิตตสังขาร คือความคิดปรุงแต่งในทางใจมี ๓ อย่างคือ ๑. ปุญญาภิสังขาร คิดปรุงแต่งในทางที่ดี ๒. อปุญญาภิสังขาร คิดปรุงแต่งในทางที่ชั่ว ๓. อเนญชาภิสังขาร คิดปรุงแต่งไม่ดี ไม่ชั่ว ให้เพ่งลงทั้ง ๓ กาล (อตีตํ วา) ล่วงไปแล้วก็ตาม (อนาคตํ วา) ยังไม่มาถึงก็ตาม (ปจฺจุปฺปนฺนํ วา) ปรากฏเฉพาะหน้าก็ตามภายในก็ตาม ภายนอกก็ตาม ให้พิจารณาเป็นไตรลักษณ์ว่า อนิจฺจา วต สงฺขารา อุปฺปาทวยธมฺมิโน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ (เป็นทุกข์) เพราะมีความเกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดาเกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป ย่อมเป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ทั้งสิ้น นี้วาระที่สี่ ๕. วิญญาณ ความรู้แจ้ง แยกออกเป็น ๒ ประเภทก่อน คือ ภายในหนึ่ง ภายนอกหนึ่ง ภายในนั้นคือรู้แจ้งว่า นี้สุขเวทนา นี้ทุกขเวทนา นี้อุเปกขาเวทนาที่รู้สึกภายในใจนี้หนึ่ง ภายนอกนั้นคือรู้แจ้งทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ในเมื่อมีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เย็นและร้อนมากระทบกายแล้วจิตเกิดความยินดีบ้างยินร้ายบ้าง เฉยบ้างเรียกว่า ธัมมารมณ์ วิญญาณทั้งหลายเหล่านี้ให้เพ่งพิจารณาเป็นไตรลักษณ์ทั้ง ๓ กาล คือ (อตีตํ วา) ที่ล่วงไปแล้ว คือ ตั้งแต่ปฏิสนธิวิญญาณก่อเกิดนั้นก็ตาม (อนาคตํ วา) อนาคตที่ยังไม่มาถึงก็ตาม หรือ (ปจฺจุปฺปนฺนํ วา) ปรากฏเฉพาะหน้าก็ตาม ภายนอกก็ตาม ภายในก็ตาม ย่อมเป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ทั้งสิ้น ย่อมไม่มั่นคงถาวรอะไรเลย เมื่อพิจารณาจนเห็นแจ่มแจ้งโดยอาการใดอาการหนึ่ง เรียกว่าเจริญวิปัสสนาภาวนา เป็นหนทางแห่งมรรคผลนิพพานนี้แล.

สมถกัมมัฏฐานก็ดี วิปัสสนากัมมัฏฐานก็ดี ย่อมมีความรู้ความเข้าใจต่างกัน แต่เป็นวัตถุอันเดียวกันนั้นเอง ถ้าหากใครต้องการพ้นทุกข์จริง ๆ แล้ว จงศึกษาในขันธ์ ๕ ของตน ให้เป็นสมถวิปัสสนาบ้าง อย่าสำคัญว่าเรารู้แล้ว สิ่งเหล่านี้รู้แล้วก็จริง แต่ยังละไม่ได้ ถ้าเป็นเช่นนั้นก็คงไม่รู้อยู่นั่นเอง สิ่งที่รู้ว่าไม่รู้ สิ่งที่ไม่รู้ว่ารู้ จิตกลับกลอกหลอนตนอยู่เสมอ ๆ ความรู้ชั้นจำตามสัญญายังไม่เที่ยง อาจเปลี่ยนแปลงเป็นอื่นได้อยู่ รู้ชั้นนั้นคนนอกศาสนาเขาก็อาจรู้ได้ อ่านหนังสือออกก็จะรู้กันเท่านั้นเอง เหตุนั้นผู้ต้องการรู้จริงแล้วจงรีบเพ่งความรู้หยั่งลงที่ขันธ์ ๕ ให้รู้แจ้งเห็นจริงจนละได้ จึงจะเป็นนักศาสนาที่แท้

ลำดับนี้จะอธิบายถึงวิปัสสนาโดยลำดับ แต่จะต้องยกเอาวิสุทธิ ๗ มาอธิบายก่อน เพราะเป็นบาทแห่งวิปัสสนาญาณ

วิสุทธิ ๗ คือ

๑. **สีลวิสุทธิ** ชำระศีลตามชั้นภูมิของตนให้บริสุทธิ์หมดจดจากเวรทั้ง ๕ มีปาณาติบาตเป็นต้นพร้อมทั้ง กาย วาจา จิต

๒. **จิตตวิสุทธิ** คือจิตสงบลงชั่วขณะเป็นขณิกสมาธิบ้าง สงบลงเป็นอุปจารสมาธิพอเฉียด ๆ บ้าง จิตสงบแน่วแน่ลงอย่างใดอย่างหนึ่งพอเป็นที่ตั้งแห่งวิปัสสนา

๓. **ทิฏฐิวิสุทธิ** คือจิตพิจารณาเห็นนามรูป ๒ นี้ รู้จักแยกออกเป็นส่วน ๆ ยกขึ้นสู่ไตรลักษณญาณ รู้ว่านามรูปนี้ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนเราเขาอะไร

๔. **กังขาวิตรณวิสุทธิ** คือกำหนดรู้เหตุและปัจจัยแห่งนามรูปนั้นว่า เพราะอะไรเกิดขึ้นก่อน นามรูปจึงเกิดนี้หนึ่ง เพราะอะไรดับ นามรูปจึงดับนี้หนึ่ง กำหนดตรวจดูทั้ง ๒ เงื่อนนี้จนหมดสงสัยในขณะนั้นทั้งอดีตที่ล่วงแล้ว ทั้งอนาคตที่ยังไม่มาถึง ทั้งปัจจุบันอันเป็นอยู่เฉพาะนามรูปที่ปรากฏ จิตที่รู้อารมณ์ปัจจุบันนี้สุขุมละเอียดแน่แน่วมั่นคงกว่าที่เคยเป็นอยู่ ตอนนี้จักเกิดวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าสติสมาธิปัญญาไม่ทันกัน ก็เป็นเหตุให้สำคัญผิด ติดอยู่และยึดเอามาเป็นอารมณ์ แล้วย่อมหลงไปเสื่อมไปจากธรรมชั้นสูงอุปกิเลส ๑๐ อย่างที่ได้กล่าวมา เรียกว่าข้าศึก คือ

๑. **โอภาโส** โอภาสแสงสว่างน่าอัศจรรย์ยิ่งนัก ป่าไม้และขวากหนามไม่ปรากฏ สว่างหนักเข้าจนเพลิน จนลืมกายลืมจิตติดพันอยู่ในความสว่างอันนั้น

๒. **ญาณะ** ความรู้น่าอัศจรรย์ แล้วถือขลังยึดวัตถุที่รู้เห็นนั้นบ้าง ยึดเอาความรู้นั้นบ้าง บางทีก็สำคัญว่าตนเป็นผู้สำเร็จธรรมวิเศษ สมมติตนเองว่าเราหมดกิจแล้วบ้าง ความรู้ในชั้นนี้รู้ได้จริง ๆ แต่ไม่ปล่อยวางความรู้เห็นอันนั้นตามสภาพความจริงได้จริง ๆ แต่ไม่ปล่อยวางความรู้เห็นอันนั้นตามสภาพความจริงได้

๓. **ปีติ** ความเอิบอิ่มใจแรงกล้าขึ้น คือเกิดจากประสบอารมณ์ที่วิเวก อันตนมีความปรารถนามาแต่เดิมนั้นแล้ว เมื่อประสบเข้าย่อมยินดีปราโมทย์ จนลืมกายจิตติดอารมณ์นั้นอยู่

๔. **ปัสสัทธิ** คือความสงบแห่งจิตอย่างยิ่ง จิตนิ่งอยู่ เพลินอยู่ในความสงบอันนั้นจนติดความสงบอันนั้น

๕. **สุขะ** คือความสุขอันสุขุมละเอียด ซึ่งเกิดจากจิตตวิเวกที่ตนพึงพบเห็นแล้วจิตเสวยอารมณ์อันนั้น สุขตอนนี้ละเอียดมากนัก สบายยิ่งนัก แล้วยึดเอาความสุขอันนั้น

๖ **อธิโมกข์** คือความน้อมใจ เชื่อมั่นใน ความรู้ความ เห็นของ ตนว่า นี่แหละมรรคผลนิพพาน

๗. **ปัคคาหะ** คือความเพียรก็กล้าหาญ เพราะยินดีอารมณ์ที่รู้เห็นนั้น ๆ

๘. **อุปัฏฐานะ** คือสติมีกำลังกล้า ปัญญาอ่อน ทำความปล่อยวางในอารมณ์นั้น ๆ ไม่ได้ (เกิดความพลุกพล่านไป)

๙. **อุเปกขา** คือจิตนิ่งเฉยอยู่ในธรรมารมณ์อันละเอียด ไม่รู้ความจริงแล้วยึดเอาเสวยอารมณ์อันนั้นอยู่

๑๐. **นิกันติ** คือความพอใจในอารมณ์ที่ตนรู้ตนเห็นนั้น ๆ แล้วก็สำคัญไปต่างๆ

กิเลสทั้ง ๑๐ อย่างนี้เป็นจริงประเภทหนึ่ง เมื่อเรารู้ย่อมเป็นมรรคาหนทางให้จิตก้าวไปสู่มรรคผลนิพพาน ถ้าเรายึดถือเอาแล้วจักกลายเป็นข้าศึกของวิปัสสนาญาณ กลาย

เป็นอุปทานความยึดมั่น อุปกิเลส ๑๐ อย่างนี้เป็นของจริงประเภทหนึ่ง ผู้ไม่ปล่อยวางตามสภาพแล้ว ย่อมไม่พบของจริงอันประเสริฐกล่าวคือ นิโรธ จิตที่จะปล่อยวางได้ จะต้องใช้วิปัสสนาปัญญาพิจารณาให้เป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ให้แจ้งชัด เมื่อรู้ชัดเจนดี ไม่มีความยึดมั่นในธรรมนั้น ๆ แล้ว จักมีญาณรู้ขึ้นในจิตว่า ทางนี้ไม่ใช่ทางแห่งธรรมวิเศษ เมื่อรู้เห็นเช่นนี้จิตก็เข้าถึงมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ โดยลำดับ

๕ **มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ** ถ้ารู้เห็นเช่นนี้แล้ว ให้ประคองจิตอันรู้นั้นอยู่ในวิถีจิตแห่งวิปัสสนา วิปัสสนาปัญญาจักเกิดขึ้นในขณะจิตอันนั้น จิตอันนั้นจักบังเกิดวิปัสสนาปัญญาขึ้นโดยลำดับอันเป็นบันไดแห่งโลกุตตรมหากุศล อันเป็นผลที่ละได้ซึ่งอุปกิเลสทั้ง ๑๐ อย่างนั้น แล้วก็เกิดมีวิปัสสนาญาณ โดยลำดับดังนี้

วิปัสสนาญาณ ๘ คือ

๑. **อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงเห็นความเกิดทั้งความดับแห่งนามรูป.

๒. **ภังคานุปัสสนาญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงเห็นความดับแห่งนามรูป.

๓. **ภยตูปัฏฐานญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงเห็นสังขารทั้งหลาย (คือเห็นนามรูปทั้งปวงนั้น) ปรากฏเป็นของน่ากลัว เหมือนบุรุษเห็นอสรพิษนอนขวางทางอยู่ฉะนั้น หรืออีกนัยหนึ่งว่า แลเห็นนายเพชฌฆาตกำลังจะประหารชีวิตบุรุษคนหนึ่ง ที่ทำความผิดโทษทางอาญาฉะนั้น

๔. **อาทีนวานุปัสสนาญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงเห็นสังขารทั้งหลายว่า มีแต่ความแตกดับทำลาย เกิด แก่ เจ็บ ตาย ล้วนแต่กองทุกข์ทั้งมวล

๕. **นิพพิทานุปัสสนาญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงถึงสังขารทั้งหลายด้วยความเบื่อหน่ายจากการ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในคติต่าง ๆ คือ สังสารวัฏฏ์ความหมุนเวียนเห็นทุกข์เห็นโทษเบื่อหน่ายมิได้รักใคร่อาลัยอาวรณ์อยู่ในสังขารทั้งปวง เปรียบประดุจหนึ่งว่าพระยาสุวรรณราชหงษ์ อันมิได้ยินดีที่จะลงในหลุมอันโสโครกแถบประตูบ้านแห่งคนจัณฑาลฉะนั้น ธรรมดาพระยาสุวรรณราชหงษ์นั้น ย่อมยินดีแต่เชิงเขาจิตตกูฏ แลมหาสระใหญ่

เท่านั้น นี้แลเมื่อมีญาณเกิดขึ้นย่อมเบื่อหน่ายจากสังขารทั้งหลายให้ปรากฏฉะนั้น

๖. **มุญจิตุกัมยตาญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงด้วยความใคร่จะออกหนีให้พ้นไปจากสังขารทั้งหลายที่ปรากฏเปรียบประดุจหนึ่งว่าบุรุษลงอาบน้ำในสระ ลงไปแล้วมองไปเห็นงูพิษหรือจระเข้เข้าแล้วมีแต่จะหนีขึ้นไปให้พ้นถ่ายเดียว

๗. **ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ** คือปรีชา กำหนดคำนึงด้วย การ พิจารณา หาทางออกจากสังขารทั้งหลายที่ปรากฏ ราวกับว่านกกระทาที่ถูกขังคอยหาทางที่จะหนีไปจากที่ขังฉะนั้น

๘. **สังขารุเปกขญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงด้วยความวางเฉยต่อสังขารทั้งหลายนั้น ๆ เสียประดุจหนึ่งว่าภรรยาสามีที่หย่าร้างกันไปแล้วฉะนั้น

๙. **สัจจานุโลมิกญาณ** คือปรีชากำหนดคำนึงเป็นไปโดยสมควรแก่การกำหนดรู้สังขารทั้งหลาย คือกำหนดขันธ์ ๕ ที่เป็นอริยสัจจธรรมของจริง อาการที่รู้เห็นโดยอาการที่แสดงมาแล้ว นี้จัดเข้าในปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิข้อ ๖ วิปัสสนาญาณทั้ง ๘ นี้มิใช่อื่นไกลเลย คือปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินี้เอง เพราะมาถึงตอนนี้เป็นหนทางที่เตียนเหมือนมนุษย์ที่ตัดตอเสมอหน้าดินแล้ว ย่อมเดินได้สบายฉันใด ญาณนี้คือได้พ้นไปจากวิปัสสนูปกิเลสเสียแล้วยังแต่รากเง่าที่ฝังดินคือวิชชา ต่อจากนี้ก็ดำเนินจิตตามวิปัสสนาญาณวิถีสูงขึ้นไป ๆ จนเข้าถึงพระอริยมรรคอันสูงของโลกีย์ มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น จึงจัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิข้อที่ ๗ ต่อจากนี้พึงกระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาปัญญาไป ๆ มาๆ ให้แก่กล้าแต่ต้นที่ผ่านพ้นมานั้นให้กล้าหาญ ตามญาณของวิปัสสนาทั้งหลายเหล่านั้น ให้เป็นปัจจัยส่งต่อ ๆ กันไปโดยลำดับจนถึงสัจจานุโลมิกญาณอีก อนุโลมปฏิโลม เพื่อให้แจ้งอริยสัจจธรรมทั้ง ๔ ถ้าเป็นผู้มีปัญญาอย่างอ่อนก็ถอยออกถอยเข้า ๓ ขณะ โคตรภูญาณเกิดก็เป็นผลจิต ถ้าปัญญาอย่างกลาง ๒ ขณะโคตรภูญาณเกิด ก็เป็นผลจิต ถ้าปัญญาอย่างกล้าแข็ง ๑ ขณะ โคตรภูญาณเกิด ก็เป็นผลจิต ฉะนั้นอริยมรรคและผลขั้นแรก โบราณบัณฑิตท่านจึงจัดไว้ ๓ จำพวก คือ อย่างต่ำปัญญาอ่อน จะต้องเกิด ๗ ชาติอย่างกลางมัชฌิมปัญญา ๔ ชาติหรือ ๓ ชาติ อย่างเร็วปัญญากล้าชาติเดียวดังนี้ เหตุเหล่านี้ก็มาจากจริตนิสัย

ของบุคคลนั้นๆ เป็นเครื่องจำแนกให้ได้มรรคและผลเร็วหรือช้าต่างๆกัน ผู้ที่ช้านั้นคือ เป็นผู้เจริญสมถะ ๒ ส่วน วิปัสสนาส่วนหนึ่ง ผู้ที่พอปานกลางนั้น คือเป็นผู้เจริญสมถะ ส่วนหนึ่ง วิปัสสนาส่วนหนึ่งเท่ากัน ผู้มีปัญญาเร็วกล้าหาญนั้น คือเป็นผู้เจริญสมถะส่วน หนึ่ง วิปัสสนา ๒ ส่วน การทำมรรคเบื้องต้นต่างๆกัน จึงรู้แจ้งเห็นจริงในอริยสัจจธรรม ต่างขณะกัน ดังที่แสดงมานี้ เป็นการย่นมรรคสัจจ์รวมกล่าวแต่เรื่องสมถะและวิปัสสนา เท่านั้น ในที่สุดก็คือรู้แจ้งเห็นจริงในขันธ์ ๕ เป็นอริยสัจจ์ ๔ รู้แจ้งเห็นจริงอย่างไร เห็น อะไรเป็นอริยสัจจ์ อธิบายดังนี้ คือมากำหนดผลเข้ามาหาเหตุตัวอย่างเช่น กำหนดใน นามรูป ที่เกิดอยู่ดับอยู่ในปัจจุบันนี้ว่าเป็นทุกสัจจ์ เช่นบาลีที่ว่า นามรูปํ อนิจฺจํ นามรูปํ ทุกฺขํ นามรูปํ อนตฺตา นามรูปไม่เที่ยง ย่อมเป็นไปเสมอกันหมด กำหนดรู้ความเกิดแก่ แปรผันของเขา โดยชื่อก็กำหนดดังนี้คือ ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสกทุกข์ ปริเทวทุกข์ โทมนัสสทุกข์ อุปายาสทุกข์ โดยย่อขันธ์ ๕ เป็นทุกข์ดังนี้ อะไร เป็นเหตุเล่า กำหนดเข้าหาเหตุ และปัจจัยให้เกิดทุกข์ก็รู้ได้ว่าความปรารถนาในกามารมณ์ มี รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ที่เรียกว่ากามตัณหา ความทะเยอทะยาน อยากนี้หนึ่งเป็นเหตุ กำหนดเข้าหาจิตจนรู้เหตุอย่างกลางอีก เมื่อรู้ขึ้นได้ว่าเวลานี้จิตทำความ ปรารถนาอยู่ในรูป เวทนา สัญญา วิญญาน อยากให้เป็นไปตามความต้องการของตน ที่ เรียกว่า ภวตัณหา ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ นี้หนึ่งเป็นเหตุ กำหนดเข้าหาจิตจนรู้เหตุ อย่างละเอียดอีก เมื่อรู้ขึ้นได้ว่าเวลานี้จิตทำความปรารถนาอยู่ในนามรูป ไม่อยากให้แปรผัน ไป อยากให้อยู่ในบังคับบัญชาของตน ที่เรียกว่าวิภวตัณหาความปรารถนาไม่อยากให้ เป็นนั่นเป็นนี่ อยากให้คงที่อยู่ตามความต้องการของตนนี้หนึ่ง ตัณหา ๓ นี้ก็เกิดขึ้นกับจิต ที่หลง เพ่งพิจารณาอยู่ที่จิตหลงนั้นจนเห็นเป็น อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ทักเจ้าตัณหาให้ ละลายคลายออกจากจิต เหมือนกับภาษิตที่ว่า โย ตสฺสาเยว ตณฺหาย อเสสวิราคนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย แปลว่าความดับโดยสิ้นกำหนัด โดยไม่เหลือแห่ง ตัณหานั้นนั่นเทียวฉันใด ความสละตัณหานั้น ความวางตันหานั้น ความปล่อยตัณหานั้น

ความไม่พัวพันแห่งตัณหานั้น ไปทำความปรารถนาต่อไป ถอนอุปทานได้นั้นแลนิโรธดั่งนี้ ก็จิตอันเดียวที่หลง ๆ รู้ ๆ นี่แหละตัณหามาเกาะเกี่ยวจิตดวงเดียวที่มิได้เจริญมรรคให้เกิดวิชานั้น เปรียบเหมือนต้นไม้ที่อ่อนและเรียวสูง ฝูงนกเกาะเข้าแล้วย่อมหวั่นไหวและหักโค่นเพราะอันตราย ฉะนั้นพระอริยเจ้าจึงกำหนดละทิ้งเสีย เหลือแต่นิโรธ แยกนิโรธการดั่งนี้ นิโรธ ๒ คือ นามรูปนิโรโธ นามรูปดับ กามตัณหานิโรธา กามตัณหาดับ ภวตัณหานิโรธา ภวตัณหาดับ วิภวตัณหานิโรธา วิภวตัณหาดับ นี้นิโรธ ๓ นิโรธ ๔ นั้นคือ เวทนานิโรธา เวทนาดับ สัญญานิโรธา ความจำได้หมายรู้ดับ สังขารนิโรธา ความปรุงแต่งดับ วิญญาณนิโรธา ความรู้แจ้งต่าง ๆ ดับ นี้นิโรธ ๔ เอารูปเดิมเข้าอีก เป็นนิโรธ ๕ ถ้าจะพรรณาก็มากเป็นนิโรธทั้งสิ้น ถ้าเป็นผู้ละได้แล้ว ใจความย่อ ๆ ก็คือ ไม่มีอุปทานนั้นเอง แต่การละนั้นเป็นโลกิยะอย่างหนึ่ง โลกุตตระอย่างหนึ่ง โลกิยะนั้นคือละได้เป็นขณะ ๆ ไม่เด็ดขาดทีเดียว จึงจะต้องเป็นได้แต่โลกิยนิโรธเท่านั้น คือยังไม่เที่ยง ส่วนมรรคก็ยังไม่เที่ยงเหมือนกัน อริยมรรค ๘ ที่เป็นโลกิยะ เช่น

๑. **โลกิยสมฺมาทิฏฺฐิ** ปัญญาเห็นชอบ เห็นในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ความเห็นเหล่านี้ยังไม่เที่ยง เพราะเห็นชอบแล้ว แต่ยังละไม่ได้ จึงตกอยู่ใน โลกิยสมฺมาทิฏฺฐิ

๒. **สมฺมาสงฺกปฺโป** ความดำริชอบของโลกิยะนั้นก็ไม่เที่ยง เช่น เนกฺขมฺมสงฺกปฺโป ความดำริออกจากกาม อพฺยาปาทสงฺกปฺโป ความดำริไม่พยาบาท อวิหิงฺสาสงฺกปฺโป ความดำริไม่เบียดเบียนความดำริทั้ง ๓ นี้ชอบแล้ว แต่มิได้ทำให้หลุดไปตามความเห็นนั้น ๆ จึงตกอยู่ในโลกิยสมฺมาสงฺกปฺโป

๓. **สมฺมาวาจา** วาจาชอบนั้นมี ๔ คือ (๑) ไม่กล่าวคำเท็จ (๒) ไม่กล่าวคำส่อเสียดยุยง (๓) ไม่กล่าวคำหยาบ (๔) ไม่กล่าวคำเพ้อเจ้อไปรยประโยชน์วาจาเหล่านี้รู้แล้ว แต่ยังกล่าวอยู่ เพราะไม่มีสติ เหตุนั้นจึงตกอยู่ใน โลกิยสมฺมาวาจา

๔. **สมฺมากมฺมนฺโต** การงานชอบก็ไม่เที่ยง เช่นทำทางกายกรรม จะประกอบการงานอะไรขึ้น บางทีก็เป็นทุจริตบ้าง สุจริตบ้าง การงานที่ทำนั้นตกอยู่ในความไม่เที่ยง จึงเรียกว่า โลกิยสมฺมา กมฺมนฺโต

๕. **สมฺมาอาชีโว** ความเลี้ยงชีวิตชอบนั้น ประกอบทางกายก็ตาม ทางวาจาก็ตาม ทางใจก็ตาม ยังไม่บริสุทธิ์สิ้นเชิง ได้ทางหนึ่งเสียทางหนึ่ง ตกอยู่ในความไม่เที่ยง จึงเรียกว่าโลกิยสมฺมาอาชีโว

๖. **สมฺมาวายาโม** ความเพียรชอบนั้นมี ๔ คือ (๑) เพียรละบาป (๒) เพียรระวังบาป (๓) เพียรทำกุศล (๔) เพียรระวังรักษากุศลที่ทำแล้ว ความเพียรทั้ง ๔ นี้ ยังไม่รอบคอบทีเดียว มีได้บ้าง เสียบ้าง ตกอยู่ในความไม่เที่ยง จึงเรียกว่า โลกิย สมฺมาวายาโม

๗. **สมฺมาสติ** ความระลึกชอบนั้นมี ๔ คือ (๑) ระลึกในกาย ที่เรียกว่ากายานุปัสสนาสติ (๒) ระลึกในเวทนา ที่เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติ (๓) ระลึกอยู่ในจิต ที่เรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติ (๔) ระลึกในธรรม ที่เรียกว่า ธัมมานุปัสสนาสติ แต่ยังไม่รอบคอบได้บ้าง เสียบ้าง ตกอยู่ในความไม่เที่ยง จึงเรียกว่า โลกิยสมฺมาสติ

๘. **สมฺมาสมาธิ** ความตั้งใจมั่นชอบมี ๓ คือ (๑) ขณิกสมาธิ มั่นเป็นขณะ (๒) อุปจารสมาธิมั่นพอเฉียด ๆ สงบ ๆ (๓) อัปปนาสมาธิ มั่นแน่วแน่ ปราบอกุศลได้เป็นพัก ๆ ความมั่นเหล่านี้ตกอยู่ในความไม่เที่ยง ได้บ้างเสียบ้าง จึงเรียกว่า โลกิย-สมฺมาสมาธิ

ทั้ง ๘ ข้อนี้รวมลงก็มีแต่ ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เท่านั้น ศีล สมาธิ ปัญญาทั้ง ๓ นี้ก็ไม่เที่ยง บริสุทธิ์บ้าง เศร้าหมองบ้าง รวมลงอีก ศีล สมาธิ ปัญญา ก็มีแต่ กาย วาจา ใจ กาย วาจา ใจนั้นก็ยังไม่เที่ยง ทำดีบ้างทำชั่วบ้าง พูดดีบ้างพูดชั่วบ้าง คิดดีบ้างคิดชั่วบ้างดังนี้ เมื่อต้องการให้เป็นโลกุตรมรรคแล้วสำรวม ศีล สมาธิ ปัญญา เข้ามาที่ กาย วาจา แล้วเพ่งชำระ กาย วาจา ใจ ให้ชอบแก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ก็จะได้รับความบริสุทธิ์อันถาวรและผ่องใส จึงเป็นโลกุตรมรรคได้ มรรคและผลนี้จะเป็นโลกิยมรรคก็ตาม โลกุตรมรรคก็ตาม ย่อมติดตามกันอยู่ เหมือนเงาตามตนฉะนั้น อธิบายโลกิยมรรคเพิ่มเติม โลกิยมรรคที่มีโวหาร เรียกกันว่า อัฏฐังคิกมรรค มีองค์ ๘ มรรค ๘ ของโลกิยะนั้น แยกออกได้เป็น ๒ ประเภท ที่ปุถุชนพากันปฏิบัติกันอยู่นี้ย่อมเป็นได้ ๒ อย่าง คือทางที่ถูก ๘ ทางที่ผิด ๘ รวมลงเป็นมรรค ๑๖ เหตุนั้นจึงจะต้องเสื่อมได้ แต่จะย่นลงกล่าวก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ไม่

เป็นสามัคคีกัน เช่นศีลเป็นสัมมาทิฏฐิ สมาธิเป็นมิจฉาทิฏฐิ บางทีปัญญาเป็นสัมมาทิฏฐิ ส่วน ศีล สมาธิ เป็นมิจฉาทิฏฐิ ตัวอย่างเช่น กาย วาจา เป็นศีลดี แต่ใจไม่สงบเป็นเอกัคคตารมณ์ได้ มีนิวรณ์ครอบงำจิตใจได้อยู่ บางทีจิตสงบดี แต่ทำความปล่อยวางอารมณ์ กอง ธาตุขันธ์อายตนะไม่ได้ บางทีรู้ดีปัญญาเป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบแล้ว แต่ยังละชั่วไม่ได้ถึงได้แล้วเห็นโทษแล้ว แต่จะต้องกลับไปทำอีก ทำทั้งรู้ ๆ นั้นแล นี่แหละจึงเรียกว่า มรรคผลโลกิยะนี้เป็น ๑๖ คือฝ่ายถูก ๘ ฝ่ายผิด ๘ หมุนกันไปหมุนกันมา ถ้าใครศึกษาด้วยดี แล้วประคองโลกิยสัมมาทิฏฐิ ให้ถูกต้อง ระวังอย่าให้มรรคที่ผิดเข้ามาแทรกได้ ให้สามัคคี อยู่ทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็น สัมมาทิฏฐิ ทั้ง ๓ แล้ว ต่อไปก็โลกิยะนี้เอง เมื่อเที่ยง ตรงอยู่ก็กลายเป็นโลกุตตระขึ้น เป็นอริยมรรค อริยผล อริยบุคคล มีโสดาเป็นต้น เมื่อ เข้าถึงโลกุตตระแล้ว มรรคมีเสมอองค์ ๘ เท่านั้น คือเป็นสัมมาทิฏฐิชอบทั้ง ศีล สมาธิ ปัญญา พร้อมทั้ง กาย วาจา ใจก็ชอบ เป็นโลกุตตระขึ้น ต่างจากโลกิยะ โลกิยะนั้นยังไม่เที่ยง กลับกลายหลอกตนเองอยู่ ประเดี๋ยวทำดีประเดี๋ยวทำชั่ว ถ้าจะแบ่งเป็นประเภทคงมี ๔ จำพวก คือ (๑) บางจำพวกชั่วทั้ง ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต นี้พวกหนึ่ง (๒) ชั่วแต่อดีตล่วงแล้ว แต่ทำดีในปัจจุบันและต่อไปข้างหน้า ไม่ยอมปล่อยความดีของตนเองนี้ พวกหนึ่ง (๓) ทำดีได้แต่อดีตและปัจจุบัน แต่ต่อไปข้างหน้าละทิ้งนี้พวกหนึ่ง (๔) อดีตที่ ล่วงแล้วก็ทำแต่ความดีเรื่อยมาจนปัจจุบันก็ดีทุกอิริยาบถ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ประจำตัวอยู่ จนตลอด ในกาลต่อไปก็คิดจะทำความดีเรื่อยไปนี้พวกหนึ่ง รวมลงเป็น ๔ จำพวก นี้แหละ โลกิยะ ไม่เที่ยงแปลว่าเป็นผู้มักมากอยู่ คือหาบมิใช่หิ้ว คือเป็นผู้รวยมาก ทำทั้งดีทำทั้งชั่ว บางทีดีข้างหลังคืออดีต ชั่วข้างหน้าคืออนาคต บางทีชั่วข้างหน้าคืออนาคตดีข้างหลังคืออดีต บางทีชั่วทั้งข้างหน้าและข้างหลัง แต่ปัจจุบันดี บางทีดีทั้ง ๓ กาล เมื่อเป็นเช่นนี้ก็มิได้ สม่ำเสมอกัน ข้างหนึ่งดีข้างหนึ่งชั่วจะหาบกันไป ข้างหนึ่งหนักบ้างข้างหนึ่งเบาบ้าง จะต้อง หกหน้าคะเมนหลังไป ๆ มา ๆ นำพาไปเกิดในภพต่าง ๆ นี้ศีล สมาธิ ปัญญาที่เป็นโลกิยะอาจ เป็นไปต่าง ๆ อย่างว่ามานี้ เพราะเหตุนั้นควรสำรวม โลกิยะให้ดี นับแต่ตนมีความรู้ตัวแล้ว ทำศีล สมาธิ ปัญญา ที่เป็นโลกิยะให้เข้าถึงโลกุตรมรรคให้จงได้

อธิบายโลกิยมรรค ที่จะทำให้เป็นอริยมรรคนั้นดังนี้ คือมรรค ๘ ที่เป็นโลกิย-มรรคนั้น ตามแนวทางพระอริยะมีโสดาบัตติมรรคเป็นต้น ท่านย่อรวมลงเข้ามาตั้งอยู่ในขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยย่อคือรวมลงที่กายใจ เมื่อรวมลงแล้วก็เพ่งด้วยปัญญาที่เป็นสัมมาทิฏฐิจนเห็นเป็นไตรลักษณญาณ เห็นนามรูปเป็น อนิจจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ขันธ์ ๕ เป็น อนิจจํ ทุกฺขํ อนตฺตา ไปหมด คือเห็นด้วยญาณจักษุ เห็นด้วยปัญญาจักษุ วิชชาจักษุ ทั้งนี้เรียกว่า ธรรมจักษุดวงตาคือธรรมเห็นชอบ เห็นถูกเป็นสัมมาทิฏฐิเป็นมรรคสมังคี ไม่มีมิจฉาทิฏฐิเข้ามาปน ความเห็นชอบเห็นในรูป ก็ชอบแก่ศีล สมาธิ ปัญญา เห็นในนามรูปก็ชอบแก่ศีล สมาธิ ปัญญา เห็นชอบที่ ๑ เป็นอนุโลม เห็นชอบที่ ๒ เป็นปฏิโลม มีพระ-ขรรค์แก้วคือวิปัสสนาปัญญา กวัดแกว่งอยู่ คือทำความเพ่งพิจารณาอยู่ เรียกว่ามรรค คือกำหนดในอริยสัจจ์เป็น ๒ คือเหตุกับผลเท่านั้น เมื่อกำหนดเหตุและผลอยู่นั้น ใจจดจ่ออยู่นั้นเรียกว่า โสดาบัตติมรรค เมื่อรู้เหตุและผลแจ้งชัดด้วยกำลังปัญญาทำใจให้ผ่องใสทำลายนามรูปที่เป็นสังโยชน์ขาดลงแล้ว ปรากฏช่องพระนิพพานขณะใดขณะหนึ่งแล้ว ถ้ากำลังปัญญาอ่อนก็กลับมาทางรูปขันธ์ นามขันธ์อีก แต่มิได้หลงเพราะมองเห็นโทษ สังโยชน์ ๓ ที่ตนเคยยึดถือมาแล้วนั้น ไม่กล้าเข้ายึดอีก นี้เรียกว่า ผู้เข้าถึงโลกุตรปัญญา คือโสดาบัตติมรรคบัตติผลเป็นอริยบุคคลจำพวกหนึ่ง

โลกุตตระนั้นมี ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เรียกว่าโลกุตรธรรม ดังนี้:—

๑. โสดาบัตติมรรค ๒. โสดาบัตติผล

๑. สกิทาคามิมรรค ๒. สกิทาคามิผล

๑. อนาคามิมรรค ๒. อนาคามิผล

๑. อรหัตตมรรค ๒. อรหัตตผล

ทั้งหมดรวมลงที่นิพพาน ๑ เป็น ๙ โลกุตรธรรมนี้แปลว่าธรรมอันยิ่ง เป็นธรรมอันพิเศษจากโลกิยธรรม คือเข้าถึงโลกที่เหนือโลก มีแต่จะหมุนไปข้างหน้าเสมอ มิได้หมุนไปเบื้องต่ำอีกต่อไป

อธิบายคำที่ว่ามรรค ๆ นั้น มิใช่อื่น ก็คือหนทางแห่งพระนิพพานที่เรียกว่าอริย-มรรค ทางอันปราศจากข้าศึก ทางอันพระยามารติดตามไม่ได้ ที่เรียกว่า อัฏฐังคิกมรรค มีองค์ ๘ องค์ ๘ นั้นแยกออกเป็นโลกิยมรรค ๑ โลกุตรมรรค ๑ ตอนนี้จะอธิบายแต่โลกุตร-มรรค โลกุตรมรรคมีเสมอองค์ ๘ เท่านั้น เป็นแต่ฝ่ายสัมมาทิฏฐิทั้ง สมฺมาสงฺกปฺป ปัญญาเห็นชอบ คือเห็นนามรูปที่เกิดอยู่ ดับอยู่ในปัจจุบัน ด้วยวิปัสสนา เป็นไตรลักษณญาณละแล้วไม่กลับกลอกได้ถึงแล้วซึ่งความรู้ความเห็นที่ดี หมดความสงสัยในธรรมที่ตนรู้เห็น ส่วนสมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว ถึงแล้วซึ่งกายกรรม วจีกรรมอันสะอาด ปราศจากสังโยชน์ คือ สักกายทิฏฐิ สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ ถึงแล้วซึ่งจิตที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ชอบปราศจากสีลัพพัตปรามาสตรงต่อพระนิพพานไม่แวะเวียน และซบเซาอยู่เหมือนมนุษย์สามัญ (ลักษณะของโสดาบัตติผล ดังนี้คือ เป็นผู้มีศรัทธาความเชื่อเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัยอย่างมั่นคงนี้หนึ่ง เป็นผู้มีจาคธรรมประจำใจไม่ประมาทไม่ลุอำนาจแก่ความหลงนี้หนึ่ง เป็นผู้มีน้ำใจอันมั่นคงกล้าหาญร่าเริงต่อความบริสุทธิ์อยู่เสมอนี้หนึ่ง เป็นผู้มีศีลเป็นที่รักของตนยิ่งกว่าชีวิตนี้หนึ่ง เป็นผู้ไม่มีเจตนาที่จะทำชั่วอันหยาบคายอีกได้เลย แต่ชั่วมีอยู่เป็นของเดิมที่ยังค้างอยู่ แต่ถึงอย่างนั้นก็มิได้ให้อกุศลขึ้นหน้าได้อีก พระโสดา แปลว่าเป็นผู้เข้าถึงกระแสธรรม คือ ปากช่องของพระนิพพานขั้นแรก ถ้าจะย่นกล่าวก็คือ เป็นผู้ตัดสังโยชน์ ๓ ที่หยาบ ๆ ได้ขาดเป็นสมุจเฉทปหาน)

อธิบายสังโยชน์ ๓ ที่พระโสดาละได้นั้น คือ

๑. **สักกายทิฏฐิ** ถอนความเห็นผิดอันเป็นเหตุ ให้เข้ายึดถือในนามรูปว่า เป็นตัวตนเสียได้ นี้หนึ่ง

๒. **วิจิกิจฉา** ถอนความสงสัยลังเลใจในนามรูป และสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ได้แล้ว ใครจะมาคัดค้านว่าความตรัสรู้ไม่มี ปฏิบัติศีลสมาธิ ปัญญา ไม่ได้ถึงมรรคผลนิพพานเลย ถ้ามีใครมากล่าวตู่เช่นนี้ ปัญญาของพระโสดาเห็นแน่แล้ว ท่าน

จะไม่เชื่อคำพูดเช่นนั้นเลย คือเป็นผู้มีความเห็นเป็นอกาลิโก มรรคผลไม่มีกาล ปจฺจตฺตํ รู้เฉพาะตัวอย่างเดียวเชื่อแน่ไม่สงสัย ความรู้มั่นไม่เหลวไหลนี้หนึ่ง

๓. **สีลัพพัตตปรามาส** ถอนความเชื่อถืออันศักดิ์สิทธิ์แห่งนามรูปภายนอกและภายใน ไม่ลูบคลำศีลพรตของตนอีก ทำอะไรย่อมรู้เหตุและผลเสมอ มิได้ทำด้วยความมืด เพราะเป็นผู้เชื่อกรรม การกระทำของตนเป็นใหญ่ด้วยกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่ตนทำนี้ ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว เชื่อมั่นต่อคุณพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ที่ปรากฏในตน ไม่ลูบคลำในศีลของตนอีกต่อไป เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์มิได้เศร้าหมองเลย ตัดสังโยชน์ ๓ ขาดด้วยศีล สมาธิ ปัญญาที่กาย วาจา ใจ ดับลงที่นามรูปเป็นมรรคสมังคี รวมลงแล้วทำการเพ่งพิจารณาอยู่ไป ๆ มา ๆ ด้วยกำลังปัญญาก็คือเดินทางอยู่ ถากถางอยู่ จิตขณะหนึ่งเรียกว่าอนุโลม จิตขณะที่ ๒ เรียกว่าปฏิโลม คือเพ่งอยู่ในความเกิด และความดับ ก็จะรู้ได้ว่าสิ่งที่ไม่เกิดไม่ดับก็มีอยู่ในนามรูปนี้เอง รู้ได้ด้วยวิปัสสนาปัญญา โสดาปัตติมรรค คือจิตเพ่งอยู่ในนามรูป ๒ รอบบ้าง ๓ รอบบ้าง ตามกำลังวิปัสสนาปัญญาของตน นามรูปขาดดับทำลายขณะนั้น โคตรภูญาณเกิด และเห็นธรรมที่ไม่เกิดไม่ดับในตน ปรากฏช่องพระนิพพานชัดเจนเป็นโสดาปัตติผลเป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา สังโยชน์ดับสนิทโดยสมุจเฉทปหาน เป็นผู้เห็นทุกข์ เห็นโทษแห่งกรรมชั่ว อันเป็นเหตุแห่งอบาย ๔ มีนรกเป็นต้น คือเป็นผู้พ้นได้แล้ว เป็นผู้หายใจได้สะดวกแล้ว เป็นผู้ได้แก้วรัตนะ มีโลกุตรปัญญาปรากฏพระนิพพานแน่แล้ว เหมือนกับมนุษย์แลเห็นปราสาททองในทางไกล แต่ยังไปไม่ถึงแล้วย่อมคำนึงเป็นอารมณ์ทุกเมื่อ พระโสดาที่ท่านเดินทางล่วงไป ๓ โยชน์แล้วยังอีก ๗ โยชน์เท่านั้น พระองค์นี้ใครได้รู้ได้เห็นบำรุงแล้วได้นั่งใกล้แล้ว จักเป็นโชคลาภอันยิ่งใหญ่ โสดาปัตติมรรคโสดาปัตติผลอริยบุคคลในศาสนานั้นมี ๓ จำพวก คือ

๑. **เอกพีชี** มีความเกิดอีกครั้งเดียว

๒. **โกลังโกละ** มีความเกิดอีก ๓ ครั้งหรือ ๔ ครั้ง

๓. **สัตตักขัตตุปรมะ** มีความเกิดอีก ๗ ครั้ง

ทำไมจึงจัดเป็น ๓ เล่า ที่จัดเป็น ๓ จำพวกนั้นก็คือ จริตที่เป็นเองในบุคคลนั้น ๆ เป็นเครื่องจำแนกตามความประพฤติของตน จำพวกแรกนั้นเป็นโทสจริต เจริญสมถะน้อย เจริญวิปัสสนามาก ตรัสรู้เร็ววิชาโลกีย์น้อย จำพวกที่ ๒ นั้นเป็นราคจริต เจริญสมถะกับวิปัสสนาเท่ากัน ตรัสรู้พอปานกลาง วิชาโลกีย์ก็ได้พอควร จำพวกที่ ๓ นั้นเป็นโมหจริต เจริญสมถะมากแก่กล้าในทางฌาน แล้วจึงเจริญวิปัสสนาได้ตรัสรู้ช้า วิชามาก เช่นวิชา ๓ อภิญญา ๖ ปฏิสัมภิทา ๔ เมื่อถึงธรรมชั้นสูงแล้ว ย่อมได้รู้ครบบริบูรณ์ แต่จริต ๓ นี้ ถ้ามีในตนคนเดียว ทำไมจึงมาแยกในตอนนี้อีกเล่า คือในคราวจะรู้จริงกันนั้น ได้เพ่งโทษและคุณของเขาแล้วก็ได้รู้จริงในขณะนั้น เช่น บางคราวราคะเป็นเหตุ บางคราวโทสะเป็นเหตุ บางคราวโมหะเป็นเหตุ เมื่อได้กำหนดรู้เหตุนั้น ๆ แล้วก็ได้รู้ความจริงตามความเป็นจริง ต่อนั้นเรื่อยจริงนั้น ๆ ก็จำแนกออกเป็นพวก ๆ ต่อนั้นก็เป็นผู้ตรงต่อมรรคผลเบื้องบนมีนิพพานเป็นที่สุด โสดาบัตติมรรคโสดาบัตติผล อริย บุคคลนี้เป็นผู้มีศีลอันเต็มรอบ คือเป็นผู้ไม่วุ่นในศีลแล้ว มิได้รักษาศีลเสียแล้ว เพราะเป็น ทาสศีลมานาน ต่อนี้คุณศีล จะต้องตามรักษาท่านมิให้ตกไปในอบาย ๔ ได้แล้ว แปลว่า เป็นผู้มีโทษอันเชื่องแล้วไม่ต้องวุ่นรักษา แต่สมาธิกับปัญญายังจะต้องทำจะต้องรักษาอยู่ อกุศลหยาบ ๆ ปราบแล้ว ยังอยู่อย่างกลางและละเอียดจะต้องปราบด้วยมรรคเบื้องสูงคือสกิทาคาต่อไป

สกิทาคามิมรรค

สกิทาคามิมรรคนั้นก็คือโสดาบัตติผลนั้นเอง เป็นที่ตั้งต่อไป คือการกระทำในมรรค ๘ ของโลกิยะและโลกุตระของโสดานั้น พระสกิทาคาท่านย่นรวมเข้ามาภายในขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ ย่นเหลือ ๒ คือนามรูป แล้วเพ่งพิจารณาด้วยกำลังญาณบ้าง กำลังวิปัสสนาญาณบ้าง ดังนี้คือองค์ สมฺมาทิฏฺฐิ ปัญญาเห็นชอบเห็นในนามรูป เป็น อนิจฺจานุปสฺสนา เห็นแจ้งในความไม่เที่ยง ทุกฺขานุปสฺสนา เห็นแจ้งในความทุกข์ อนตฺตานุปสฺสนา เห็นแจ้งในอนัตตา ที่ว่ามิใช่ตัวตนดังนี้เมื่อเห็นแจ้งแล้วเป็นเหตุไม่ให้นอนใจ จึงคิดจะทำลายความใคร่ในนามรูปที่เรียกว่า สมฺมาสงฺกปฺโป ความดำริชอบก็คือคิดจะถอนออกเพราะเห็นโทษ จึงเรียกว่า สมฺมาสงฺกปฺโป ดังนี้ สมฺมาวาจา นั้นได้แก่จตตสังขารที่เรียกว่าวิตกวิจาร ที่คิดตรึก

ตรองหาเหตุและปัจจัยของนามรูปเป็นไปโดยชอบ จึงเรียกว่า สมฺมาวาจา ในองค์อริยมรรคนี้ ส่วนวาจาภายนอกนั้นชอบแล้วแต่โสดาปัตติมรรคโน้น ขั้นนี้ไม่ต้องกล่าวถึง สมฺมากมฺมนฺโต การงานชอบได้แก่เพ่งในนามรูปให้เป็นสมถะและวิปัสสนานั้นเอง สมฺมาอาชีโว เลี้ยงชีพชอบได้แก่การเลือกเฟ้นอารมณ์ มีรูปารมณ์เป็นต้น ที่เรียกว่าวิตกวิจารตรึกตรองด้วยปัญญา เมื่อรู้ความจริงแล้วก็เป็นสุขใจ ความเพ่งพิจารณาในนามรูปก็ชอบ ความเป็นอยู่ก็ชอบ จึงจัดเป็น สมฺมาอาชีโว สมฺมาวายาโม ความเพียรชอบได้แก่การเพียรเพ่งพิจารณาที่จะสละปล่อยวางอารมณ์ คือ นามรูป ด้วยกำลังวิปัสสนาญาณนั้น ๆ จึงเรียกว่า สมฺมาวายาโม เพียรชอบแก่เหตุมิได้นอนใจดั่งนี้ สมฺมาสติ ความระลึกชอบก็คือ ทำความระลึกอยู่ในนามรูปที่เคลื่อนไหว เกิด ๆ ดับ ๆ มิได้เผลอตัว และมีสัมปชัญญะ ความรู้ตัวอยู่โดยย่อก็คือมีสติสัมปชัญญะประจำกาย และจิตทุกอิริยาบถทั้ง ๔ ส่วนรูปก็เป็นกายานุสปัสนาสติปัฏฐาน ส่วนนามก็เป็นจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานที่เที่ยงตรงต่อองค์สมาธิ จึงเรียกว่า สมฺมาสติ ดั่งนี้ สมฺมาสมาธิ ตั้งใจมั่นชอบ คือจิตเพ่งแน่แน่วอยู่เฉพาะนามรูป มิได้ส่งจิตไปเพ่งที่อื่นเป็นอารมณ์ตั้งเที่ยงอยู่ในอารมณ์หนึ่ง กำหนดเพ่งพิจารณาด้วยองค์วิปัสสนาญาณอันชอบเป็นอัปปนาจิต เป็นสมาธิที่ไม่ผิดจากองค์ปัญญาค้นหาเหตุและปัจจัยแห่งนามรูป โดยพระญาณที่เรียกว่าสัจจานุโลมิกญาณ เมื่ออริยมรรคทั้ง ๘ เป็นสัมมาชอบยิ่งทั้งกายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร องค์อริยมรรครวมลงประชุมกันในขณะจิตอันเดียว เพ่งจิตขณะนั้นรู้แจ้งเห็นจริงของนามรูป นามรูปก็ดับมิได้ปรากฏเป็นนิมิต จิตหลุดออกจากเครื่องร้อยรัด คือ ราคะ โทสะ โมหะ จิตดับไป แต่สังโยชน์ก็ละได้ ๓ เหมือนโสดา แต่ราคะ โทสะ โมหะ เพียงแต่ทำให้เบาบางไปจึงเรียกได้ว่าสกิทาคามิผล เป็นเอกพีชีบุคคลจะต้องเกิดอีกครั้งหนึ่ง สกิทาคานี้คือเป็นผู้มีศีลอันเต็มรอบแล้ว สมาธิได้ครึ่งหนึ่ง และสมาธิที่ได้ครึ่งนี้เป็นอันเต็มรอบแล้ว แต่ยังต้องเจริญสมาธิเบื้องบนติดต่อกับปัญญาอย่างสูงอีก เพราะสมาธิปัญญาอย่างสูงยังไม่เต็มรอบ มีแต่ปัญญาอย่างอ่อน ตัดได้แต่กิ่งก้านสาขา แต่รากเง่ายังเหลืออยู่ ถึงกระนั้นก็ยังนับว่าเป็นผู้ปรากฏพระนิพพานกระชั้นแล้วดั่งนี้ เรียกว่าสกิทาคามิผล

อนาคามิมรรค

อนาคามิมรรคนั้นก็คือสกิทาคามิผลนั้นเองเป็นที่ตั้งต่อไป คือองค์อริยมรรคทั้ง ๘ นั้น ท่านก็รวมเข้ามาประชุมลงที่นามรูปเหมือนกัน ต่อนั้นก็เพ่งพิจารณาด้วยวิปัสสนาปัญญา ที่เรียกว่า สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป รวมลงในที่แห่งเดียวกันที่นามรูปเรียกว่าปัญญาเห็นชอบคือเห็นเป็นไตรลักษณญาณนี้หนึ่ง สมฺมาวารา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว รวมลงในที่แห่งเดียวกันคือนามรูปเพ่งอยู่เป็นปกติ ย่นการทำมี ๒ อย่าง กายกรรมจิตเพ่งอยู่ในอาการของรูปกาย วจีกรรมคือวิตก วิจารของจิต เพ่งอยู่ในสังขารความเป็นอยู่ของรูปกายก็เป็นปกติ นามกายก็เป็นปกติเรียกว่าอธิศีลตั้งขึ้นแล้ว สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ ความเพียรเพ่งแห่งนามรูปก็มิได้เคลื่อนไหวเลย จิตแน่แน่วอยู่ในนามรูปเท่านั้นเป็นอารมณ์ จิตตั้งมั่นอยู่อย่างนี้เรียกว่า สมฺมาสมาธิ เมื่อศีลสมาธิ ปัญญา เข้าสันนิบาตในนามรูปพร้อมกันแล้ว เพ่งพิจารณาด้วยกำลังปัญญาไป ๆ มา ๆ เป็นอนุโลมขณะหนึ่ง ปฏิโลมขณะหนึ่ง เรียกว่าอริยมรรค เมื่อนามรูปดับจากจิตเดิมได้ ละสังโยชน์ที่ ๔ สังโยชน์ที่ ๕ คือ กามราคะ ความกำหนัดในนามรูปด้วยอำนาจกิเลสกามนี้หนึ่ง ปฏิฆะ ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ความหงุดหงิดด้วยอำนาจโทสะอันเกิดขึ้นจากนามรูปนี้หนึ่ง เมื่อขาดออกจากจิตได้แล้วด้วยวิปัสสนาปัญญา เรียกว่าอริยผล หนทางกันดาร ๕ โยชน์นั้นคือ สกฺกายทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตฺตปรามาส กามราคะ ปฏิฆะ ๕ นี้ พระอนาคามีผ่านพ้นไปแล้ว ไม่ต้องกลับมาเกิดในกามโลกได้อีกเลย ละได้โดยเด็ดขาดเป็นอนาคามิผล เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาส-นา ถ้าจัดตามบาลีมี ๕ จำพวก เมื่อแตกทำลายจากมนุษย์แล้วไปอุบัติในพรหมโลก คือ สุทธาวาส ๕ ชั้น ได้สำเร็จอรหัตตมรรคอรหัตตผลนี้อยู่ที่นั่นเอง ไม่ต้องเกิดในกามโลกอีก พระอนาคามีนี้ เป็นผู้มีการงานน้อยแล้ว คือศีลก็เต็มที่ เป็นอธิศีล สมาธิก็เต็มที่แล้ว ไม่ต้องทำจะต้องแต่ปัญญาอย่างเดียว นอกนั้นเป็นแต่ทรงอยู่เฉย ๆ นี้อริยเจ้าชั้นที่ใกล้พระนิพพานแท้

อรหัตตมรรค

อรหัตตมรรคนั้นก็คืออนาคามิผลนั่นเอง เป็นที่ตั้งต่อไป คือองค์อริยมรรคทั้ง ๘ นั้น ท่านก็รวมลงที่นามรูปเหมือนกัน แต่นามรูปละเอียดผิดจากเบื้องต้น (คือนามรูปรวมเข้าเป็นจุดอันเดียวกัน) เมื่อรวมลงที่นามรูปแล้วเพ่งพิจารณาด้วยกำลังวิปัสสนา ปัญญาไปๆ มา ๆ ด้วยกำลังญาณ คือ กำหนดนามรูปอันละเอียดนั้นเข้าเป็นจุดอันเดียวกัน คือเป็นตัวทุกข์ เป็นตัวสมุทัย ตัวมรรค รวมอริสัจจธรรมทั้ง ๔ เป็นอันเดียว คือกำหนดลงว่า อันใดเป็นตัวทุกข์ อันนั้นเป็นสมุทัย อันใดเป็นสมุทัย อันนั้นเป็นมรรค อันใดเป็นมรรค อันนั้นเป็นนิโรธ เมื่อทำความเห็นชอบดังนี้แล้ว เพ่งพิจารณาด้วยวิปัสสนาญาณดังนี้ว่า นามรูปํ อนิจฺจํ นามรูปไม่เที่ยง นามรูปํ ทุกฺขํ นามรูปเป็นทุกข์ นามรูปํ อนตฺตา นามรูปมิใช่ตัวตนเราเขาอะไร เมื่อเพ่งอยู่เช่นนี้ เรียกว่า อรหัตตมรรค เมื่อรู้แจ้งประจักษ์เฉพาะจิต นามรูปกับองค์ สัมมาทิฏฐิ ขาดลง ดับลงพร้อมกันในขณะนั้น บรรลุถึงคุณ-ธรรมสูงสุดที่ไม่รู้จักเกิดไม่รู้จักดับ (อสังขตะ) สังโยชน์ ๑๐ ขาดกระจายมิได้เหลือเศษ คือนับต่อจากสังโยชน์ ๕ เบื้องต้นนั้น คือ (๖) รูปราคะ ความกำหนัดติดใจอยู่ในรูปธรรมนามธรรม เช่นพอใจในพัสดุบางสิ่ง และวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งอารมณ์ มีรูปฌานเป็นต้นนี้หนึ่ง (๗) อรูปราคะ ความกำหนัดพอใจในอรูปธรรม เช่นพอใจในสุขเวทนาที่เคยเสวยนี้หนึ่ง (๘) มานะ ความสำคัญว่าตนเป็นนั่นเป็นนี่ คือปล่อยวางความสำคัญนั้นได้นี้หนึ่ง (๙) อุทธัจจะ ความคิดพล่าน เช่นคิดอะไรเกินไปกว่าเหตุนี้หนึ่ง (๑๐) อวิชชา ความหลงความมืดที่หมกมุ่นอยู่ในรูปธรรมนามธรรมนี้หนึ่ง รวมลงเป็นสังโยชน์ ๑๐ ทั้ง ๑๐ นี้ขาดจากสันดานแล้ว คือเวลาเพ่งพิจารณาด้วยกำลังปัญญา เห็นความดับความทำลายแห่งนามรูปโดยอาการของสังขารทั้งปวงว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สังขารทั้งหลายคือนามรูปเป็นของไม่เที่ยง สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายคือนามรูปเป็นทุกข์ทั้งสิ้น สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายคือรูปธรรมนามธรรมมิใช่ตัวตน เพ่งเห็นเป็นภัยใน

ไตรภพ เห็นไตรภพเป็นกองถ่านเพลิงอันใหญ่ เผาสัตว์ผู้ข้องอยู่ให้ละเอียดไป ในเวลาศีล สมาธิ ปัญญา เข้าประชุมสันติบาตแล้ว เฉพาะนามรูปเรียกว่า อรหัตตมรรค ในขณะนั้นนามรูปดับ องค์อริยมรรค คือสัมมาทิฏฐิก็ดับลงพร้อมกัน สังโยชน์ ๑๐ ขาดเรียกว่า อรหัตตผล หมดจากศีล สมาธิ ปัญญา จบพุทธศาสนาในโลก หมดจากความยึดมรรคและผลมีอยู่แต่ของเป็นเอง คือ นิโรธ คือจิตที่สัมปยุตด้วยขันธ์ ๔ ดับหมด จิตที่สัมปยุตด้วยศีล สมาธิ ปัญญาก็ดับหมด เพราะศีล สมาธิ ปัญญา มาสันนิบาตที่นามรูปหนหนึ่ง เป็นอริยะชั้นแรก สันนิบาตที่นามรูปหนที่สอง เป็นอริยะชั้นที่สอง สันนิบาตที่นามรูปหนที่สาม เป็นอริยะชั้นที่สาม สันนิบาตที่นามรูปหนที่สี่ เป็นอริยะชั้นที่สี่ เมื่อศีล สมาธิ ปัญญา เข้ามาประชุมเต็มส่วนตัว จิตย่อมหลุดออกจากนามรูปเพราะกำลังปัญญา สมกับบาทคาถาว่า ปญฺญาย ปริภา วิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจติ แปลความว่าจิตอันปัญญาอบรมแล้ว ย่อมพ้นจากอาสวะทั้งปวงดังนี้ คือจิตปล่อยวางนามรูปได้ คือนามรูปมิใช่จิต จิตมิใช่นามรูป จิตมิใช่ศีล สมาธิ ปัญญา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา ธรรมทั้งหลายมิใช่ตัวตน ตัวตนมิใช่ธรรม เหล่านี้ เป็นอมตธรรม คือความไม่ตาย ที่เรียกว่านิโรธ คือความดับราคะ โทสะ โมหะ แล้วโดยสิ้นเชิง สิ้นภพ สิ้นชาติ ปราศจากอาลัยในธาตุขันธ์อายตนะ มิได้มัวเมาเหมือนปุถุชน มีนิพนธ์คาถามารับรองได้ดังนี้ว่า มทนิมฺมทโน ไม่เมาในไตรภพอีกแล้ว ปิปาสวินโย ไม่มีความรักใคร่ในกามคุณ ๕ แล้ว อาลยสมุคฺฆาโต ถอนเสียซึ่งความอาลัยในขันธ์ ๕ ปล่อยวางตามสภาพ วฏฺฏุปจฺเฉโท ตัดเสียซึ่งความเวียนในภพ ๓ โดยเด็ดขาด ตณฺหกฺขโย สิ้นแล้วแห่งตัณหา วิราโค สิ้นแล้วซึ่งความกำหนด นิโรโธ ดับแล้วซึ่งอวิชชาไม่มีเหลือเศษ นิโรโธ นิพฺพานํ ออกแล้วจากเครื่องร้อยรัดถึงแล้วซึ่งอมตธรรม กำจัดแล้วซึ่งความเกิดแก่เจ็บตาย ถึงแล้วซึ่งบรมสุข คือสุขอันไม่แปรผัน ดับขันธ์ไม่มีเศษ สมกับนิเทศคาถาที่มาในปฏิจจสมุปบาท ว่า อวิชฺชาย เตฺวว อเสสวิราคนิโรโธ สังขารดับโดยไม่เหลือเพราะความคลายความดับโดยหาเศษมิได้แห่ง

อวิชชานั้นสิ่งเดียว สงฺขาร นิโรธา ดับสังขารโดยสิ้นเชิง วิญฺญาณ นิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งวิญญาณทั้ง ๖ นามรูป นิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งนามรูป สฬายตน-นิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งอายตนะ ๖ ผสฺสนิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งสัมผัส ๖ เวทนานิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งเวทนา ๓ ตณฺหานิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งตัณหา ๓ อุปาทานนิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งอุปาทาน ๔ ภวนิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งภพ ชาตินิโรธา ดับหมดไม่ปรากฏแห่งความเกิด ชรามรณํ โสกปริเวททุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ ความแก่ ความตาย ความโศกความร่ำไรคร่ำครวญ ความแห้งใจ ความเคลิบเคลิ้ม ย่อมดับหมดไม่ปรากฏว่าเป็นทุกข์ จิตเป็นธรรมพ้นจากอาสวะ เพราะรู้แจ้งในสังขารธรรมทั้งปวง เป็นวิมุตติ คือจิตหลุดพ้นไม่มีเหลือขาดจากอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ละสังโยชน์ ๑๐ ได้ขาด ที่เรียกว่าอรหัตตผลเป็นอริยบุคคล จบศาสนา หมดกิเลสตัณหาไม่มีใครสอนได้แล้ว พระพุทธเจ้าก็ไม่มีอำนาจที่จะบัญญัติคำสอนอีกแล้ว จึงเรียกว่าจบศาสนา ถ้าจะพรรณาคุณของท่านนั้นเป็นอนันตัง หาประมาณมิได้อรหัตตผลนี้ ถ้าจะแยกออกแล้วมี ๔ จำพวกคือ สุขวิปัสสโก จำพวกหนึ่ง เตวิชโช จำพวกหนึ่ง ฉฬภิญโญ จำพวกหนึ่ง ปฏิสัมภิทัปปัตโต จำพวกหนึ่ง

อธิบาย สุขวิปัสสโก คือเป็นผู้พ้นอย่างแห้งแล้งด้วยอำนาจวิปัสสนา คือ เจริญสมถะน้อยที่สุด ได้อาสวักขยญาณอย่างเดียวที่หลุดพ้นได้ มิได้ทรงคุณอย่างอื่นอีก นี้จำพวกหนึ่ง

อธิบาย เตวิชโช คือเป็นผู้ได้วิชชา ๓ มี ปุพเพ นิวาสานุสสติญาณ เป็นต้น คือ ความระลึกชาติหนหลังของตนได้ จุตูปปาตญาณ ความรู้ในเรื่องเกิดและจิตของสัตว์ได้ อาสวักขยญาณ ความรู้ทำอาสวกิเลสให้สิ้นได้ นี้จำพวกหนึ่ง

อธิบาย ฉฬภิญโญ คือเป็นผู้ได้อภิญญา ๖ คือ

๑. **อิทธิวิธิ** แสดงฤทธิ์ได้

๒. **ทิพพโสต** ได้หูทิพย์

๓. **เจโตปริยญาณ** รู้จักกำหนดใจคนอื่นได้

๔. **ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ** ระลึกชาติได้

๕. **ทิพพจักขุ** ได้ตาทิพย์

๖. **อาสวักขยญาณ** รู้จักทำอาสวะให้สิ้นไปได้

อธิบาย ปฏิสัมภิทัปปัตโต คือเป็นผู้ได้ปฏิสัมภิทา ๔ คือ

๑. **อัตถปฏิสัมภิทา** ปัญญาแตกฉานในอรรถ

๒. **ธัมมปฏิสัมภิทา** ปัญญาแตกฉานในธรรม

๓. **นิรุตติปฏิสัมภิทา** ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ

๔. **ปฏิภาณปฏิสัมภิทา** ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ

นี้เป็นจำพวกที่สี่ เป็นภูมิอรหัตต์ มีต่างกันอย่างนี้ มิใช่ว่าจะเหมือนกันหมด ผู้ที่ได้สุขวิปัสสโก คือเป็นผู้เจริญวิปัสสนามากสมถะน้อย ผู้ที่ได้วิชชา ๓ นั้นคือเป็นผู้เจริญวิปัสสนาเท่ากัน ผู้ที่ได้อภิญญา ๖ นั้นคือเป็นผู้เจริญสมถะ ๒ ส่วน วิปัสสนาส่วนหนึ่ง ผู้ที่ได้ปฏิสัมภิทา ๔ นั้นคือ ผู้รู้เจริญสมถะ ๓ ส่วน วิปัสสนาส่วนหนึ่งจึงเป็นมาต่าง ๆ กัน สมถะนั้นก็คือฌานสมบัติ ๘ นั่นเอง ต้องการความละเอียด ดูคำอธิบายในวิชชา ๓ วิชชา ๘ ปฏิสัมภิทา ๔ ตอนที่ว่าด้วยสมถะข้างต้นนั้นเทอญ

วิชชาตอนนี้เป็นโลกุตรวิชชาทั้งหมด ไม่เกี่ยวโลกิยวิชชาเลย

สังคหทิฏฐิ

ต่อนี้จะพรรณนาคุณของพระอรหันต์ ที่เป็นผู้รู้แจ้งโลก ละโลกขาดเป็นสมุจเฉทปหานนั้นได้แล้ว ถ้าขันธ์ ๕ ยังปรากฏแก่โลกอยู่ก็เป็นขันธวิสุทธิหมดบุญหมดบาป เพราะดวงจิตมิได้เข้ายึดมาเป็นกรรมสิทธิ์ จิตพ้นแล้วจากอาการของขันธ์ คือสังโยชน์ ๑๐ ดับสนิทมิได้มาพัวพันดวงจิตอีกได้แล้ว ที่เรียกว่าพระนิพพานธรรม คือจิตผ่องใสไม่มีราคะ

โทสะ โมหะ มาปกปิดอีกได้ ถึงธรรมชาติจิตเดิมอันสว่าง ไม่มีสิ่งที่จะเปรียบได้ เมื่อความสว่างอันนั้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำลายความสว่างของโลกทั้ง ๓ ให้หายไปหมด ไม่ปรากฏว่ามีภพนั้นภพนี้อีกเลย เมื่อจิตของตนยังไม่พ้นไปจากกิเลสแล้ว ย่อมเห็นว่าโลกทั้ง ๓ ภพมีความสว่างอยู่หรือเป็นสุขอยู่ดังนี้ เมื่อใดใจของตนเข้าถึงโสดาขั้นแรก และเห็นความสว่างของโลก ๓ มืดไปบ้าง หรือให้ปรากฏมีสีแดงไปบ้าง ถ้าเข้าถึงสกิทาคาขั้นที่สอง จะปรากฏความสว่างของโลก ๓ ให้สีแดงหรี่ลงทุกที ถ้าเข้าถึงอนาคาขั้นที่สาม จะปรากฏความสว่างของโลก ๓ ให้มืดมัวลงหรี่ลงทุกที แต่ยังเหลืออยู่ ถ้าเข้าถึงอรหัตตมรรค ขั้นที่สี่ จะปรากฏความสว่างของโลก ๓ มัวมืดหรี่ลงเกือบจะดับ พอศีล สมาธิ ปัญญา เข้าสันนิบาตในดวงจิตได้แล้ว อวิชชากับอริยมรรคเบื้องบนดับพร้อมกันแล้ว มิได้ปรากฏโลกเลยว่ามีลักษณะสีสัณฐานอย่างไร อยู่ทิศไหนแดนใด มีแต่ใสสว่างกระจ่างแจ้งคือพระ-นิพพาน โลกทั้งหลายละลายสิ้นด้วยอรหัตตมรรคและผล นี้ย่อมเป็นของมีจริงอยู่ แต่ไม่รู้เพราะความหลงความมืด ความสว่างอันนี้แหละกำจัดความมืดของโลกให้หมดไป จะปรากฏได้แต่พระนิพพานธรรม ความสว่างของนิพพานบังคับ และปิดบังความสว่างของโลกให้หมดไป มีข้ออุปมัยดังนี้ เปรียบประหนึ่งว่าแสงพระอาทิตย์ส่องโลกให้สว่างกลางวันในหมู่มนุษย์และสัตว์ เมื่อแสงพระอาทิตย์แผ่รัศมีกำลังกล้าเต็มที่แล้ว ย่อมขจัดทำลายเสียซึ่งความสว่างของดาราทั้งปวงที่มองเห็นอยู่ในท้องฟ้าในเวลากลางคืน ถ้าพระอาทิตย์ปรากฏขึ้นมาแสงดาราคือดวงย่อมดับไป นี้อุปมาฉันใด พระนิพพานธรรมย่อมกำจัดความสว่างของโลกก็ฉันนั้น อีกอุปมาหนึ่งว่า เปรียบเสมือนแสงเทียนที่มนุษย์ติดไฟขึ้น ย่อมทำความสว่างขึ้นแก่ตาแล้ว ถ้าหากมีแสงตะเกียงอันสว่างกล้ามาปรากฏในที่ใกล้แห่งแสงเทียน จะรู้สึกว่าแสงเทียนนั้นแดงหรือหรี่ไป เมื่อแสงกล้าจริง ๆ แล้ว แสงเทียนนั้นย่อมไม่ปรากฏเสียเลย ถ้าผู้ที่ได้สังเกตจริง ๆ แล้ว จะเห็นว่าแสงเทียนไม่มีเลย แต่ที่จริงแสงเทียนนั้นคงมีแสงอยู่ตามเดิม แต่มนุษย์มิได้เอาใจใส่ในแสงเทียนนั้นเลย นี้แลฉันใด ดวงจิตที่เข้าถึง

พระนิพพานธรรมอันสว่าง ย่อมกำจัดแสงพระอาทิตย์แสงพระจันทร์และฤทธิ์เดชสวรรค์ มารพรหม ยมโลก มิให้ปรากฏขึ้นในใจได้ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่าพระนิพพานสูญๆ คือ ไม่ปรากฏโลก ๓ เป็นอารมณ์เลย คือใจมิได้เข้าสัมปยุตนั้นเอง คือสูญจากโลกต่างหาก นั่นคือไม่มีความเกิด แก่ เจ็บ ตาย อีกแล้ว พระนิพพานเป็นของที่ดีแท้ไม่แปรผัน ไม่มีเสื่อมมีอยู่คงที่อย่างนั้น แต่ผู้จะทำเหตุให้รู้เห็นพระนิพพานไม่มี ความเกิด แก่ เจ็บ ตายมีอยู่ตราบใด พระนิพพานก็มีอยู่ตราบนั้น เพราะความไม่เกิดก็มาจากเกิด ความไม่ตายก็ฝังอยู่ที่ความตายนั่นเอง พระนิพพานไม่ถอยไปถอยมา แต่ผู้มีปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา ถอยออกถอยเข้า เปรียบประหนึ่งว่า มนุษย์ที่ไปหัวเมืองหนึ่ง เมื่อตนเดินไปถึงครึ่งทางก็กลับมาเสียแล้ว ไปอีกเดินกลับมาอยู่เช่นนั้น ควรจะถึงใน ๓๐ วัน จะเดินอยู่สัก ๓ ปี ก็ไม่ถึง ถ้าตนไปไม่ถึงแล้ว ยังจะต้องมาบอกคนอื่นอีกว่า เมืองนั้นไม่มี เช่นนี้เป็นความผิดอย่างมากทีเดียว นี้ฉันใด ผู้ปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา ถอยไปถอยมาอยู่ไม่รู้แจ้งความจริงแล้ว ยังจะต้องมาประกาศคนอื่นอีก ว่าพระนิพพานสูญไม่มี เสื่อมไปหมดแล้ว เพราะพระพุทธเจ้านิพพานนานแล้วดังนี้ ผิดจากความจริงมาก เปรียบเหมือนพื้นที่บิดามารดาพาทำนามาเคยได้ผลดีเสมอ แต่ถ้าหากว่าบิดามารดาตายไป ความขี้เกียจของตนเกิดขึ้นไม่ทำแล้วความอดจะต้องมี ถ้าอดแล้วเราจะว่าบิดามารดาเอาข้าวหรือไร่นาไปขายได้ไหมเล่า นี้ฉันใดพระนิพพานมีอยู่ แต่ตนไม่ประกอบเหตุขึ้น ยังจะมาตู่อีกจะมีโทษสักเพียงไรนึกดูเอาเถิด ถ้าเราไปไม่ถึงหรือไม่รู้แล้วไม่สู้อัศจรรย์ ถ้าปฏิบัติใกล้เข้าไปจริง ๆ แล้ว จะเห็นว่าโลกนี้คลุกคลีไปด้วยอสรพิษและกองเพลิงทั้งนั้น ถ้าตนมีญาณแล้ว จะแลเห็นปราสาทและวิมานของเทวเทพราวกับว่าบ้านคนจัณฑาลไป ย่อมไม่มียินดีที่จะอยู่ เพราะได้รู้พระนิพพานแล้ว ที่ว่านิพพาน ๆ นั้นมิใช่อื่น ก็คือจิตใจธรรมดาของเรานี้เอง แต่พ้นไปจากอาสวะทั้งปวงได้แล้ว คือถึงธรรมชาติจิตเดิม ธรรมชาติของเขาย่อมเป็นของไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ที่เกิดอยู่นั้นก็คือหลงอารมณ์ต่างหาก ธรรมชาติดวงจิตย่อมเป็นของ

ผ่องใส แต่อวิชชามาปกปิดไว้ให้ขุ่นหมอง อย่าว่าแต่ดวงจิตเลย จะพูดเสมอหยาบ ๆ เช่น มีคนหนึ่ง ๆ มาพูดว่า น้ำในทะเลเป็นธรรมชาติที่ใส ใครมีปัญญาย่อมแลเห็นดินได้ดังนี้ จะหาคนเชื่อคำพูดนั้นยากเหลือที่สุด แต่เขาพูดเป็นคำพูดที่จริง ที่คนแลไม่เห็นดินนั้น เพราะอาศัยเหตุหลายอย่าง คือเหตุที่มีดินรอง พื้นมีละอองและสัตว์และลมเป็นต้นมา ผสมอยู่ ถ้าใครกำจัดดินและลมละอองอันละเอียดออกได้หมดให้มีแต่ธรรมชาติน้ำอย่างเดียว แล้ว ย่อมใสบริสุทธิ์ รู้ได้ว่าลึกหรือตื้นไม่ต้องไปงมดำให้เสียเวลา นี้แหละฉันใด ใจเรา ที่โง่ก็ไม่ควรจะไปหางมเรื่องพระนิพพานในที่อื่น ให้ชำระจิตใจตนนี้จึงจะแลเห็นได้ โดย มากผู้ปฏิบัตินี้มักคำนวณและเดาและตัดสินเรื่องพระนิพพานอย่างนั้นอย่างนี้ แต่ความจริง นั้นพระนิพพานนี้มิใช่ของลึกลับเท่าไรนัก ที่ลึกลับนั้นอาศัยไม่มีปัญญาต่างหาก พระ นิพพานเป็นของมีประจำโลก โลกมีอยู่ตราบใด พระนิพพานย่อมมีตราบนั้น แต่ไม่มีผู้ค้น หาความจริง จึงเป็นของห่างไกลลึกลับ เมื่อความไม่เข้าใจของตนมีขึ้นแล้วย่อมใช้สัญญา และสังขารมาคิดนึกว่าเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ บางทีก็ว่านิพพานดับไปบ้าง นิพพานสูญไป บ้าง นิพพานไม่เกิด เจ็บ ตายบ้าง นิพพานเป็นตัวตนบ้าง นิพพานมิใช่ตัวตนบ้าง ดัง นี้เป็นต้น แต่ความจริงเรียกเช่นนี้ก็เป็นโวหารที่ไม่ผิดไม่ถูก ถูกและผิดอยู่กับบุคคลผู้เรียก เพราะพระนิพพานนั้นเป็นของผู้ที่พ้นไปจากสมมติ ใครจะเรียกอย่างไรก็คงเป็นอยู่เช่นนั้น นิพพานนั้นไม่ใช่ของขัดจะเรียกสวรรค์ มาร พรหม ก็ไม่เห็นแปลก ตัวอย่างเช่นพวกเรา สมมติเรียกกันว่า พระจันทร์ พระอาทิตย์ เหล่านี้ เราจะเรียกเขาว่าดาวก็ตาม จะเรียก เขาว่าขี้เมฆก็ตาม จะเรียกเขาว่าโลกอันหนึ่งก็ตาม จะเรียกว่าแก้วก็ตาม ความเป็นจริงของ เขามีอยู่อย่างไร ย่อมเป็นอยู่อย่างนั้น เขามิได้แปรไปตามคำพูดของคนเรา เขาเองเขาก็มิ ได้ประกาศตัวเขาว่าเป็นพระอาทิตย์ พระจันทร์อะไร ย่อมเป็นฐีติธรรมอยู่เช่นนั้น จิตใจที่ บริสุทธิ์แล้ว ที่เรียกว่านิพพาน เราจะเรียกว่าอย่างไรเขาก็เป็นอยู่เช่นนั้น เหตุนั้นจึงให้นาม ว่า ไม่มีผิดไม่มีถูก ผิดถูกอยู่กับผู้เรียกต่างหาก ผู้ไม่รู้ความจริงก็เอาความผิดความถูก

เหล่านี้มาพูดกัน พระนิพพานนั้นเป็นของรู้ในทางใจอย่างเดียว ที่เกี่ยวข้องทางกาย วาจาที่พูดจากันนั้นเป็นเรื่องมรรคต่างหาก ส่วนผลนั้นพิเศษไปจากส่วนนี้ จึงให้นามว่าวิมุติ คือพ้นจากสมมติ ถึงธรรมชาติที่เป็นแก่นแท้ คือจิตไม่หมุนไปหน้ามาหลัง เข้าถึงธรรมที่ไม่เสื่อม ไม่เจริญ ไม่ไปไม่มา มีอยู่เช่นนั้น นั่นแหละสมมติว่าฐิติธรรม ไม่นำเชื้อโรค คือกิเลสทั้งปวงเข้ามา ก็คือจิตใจเรานี่เอง คือถึงธรรมชาติจิตเดิม ธรรมชาติเขาย่อมเป็นของบริสุทธิ์จริง แต่เจือปนไปด้วยอารมณ์ต่าง ๆ เมื่อใครมาชำระอารมณ์ทั้งหลายออกได้แล้วนั่นแลพระนิพพานที่ว่ารู้แจ้งพระนิพพาน ๆ นั้นมิใช่อื่นไกล คือให้รู้เรื่องของจิตดวงเดียวที่ไปเหนี่ยวอารมณ์มาเป็นตนนั้นเอง แต่ธรรมชาติของจิตมีดวงเดียวอยู่แล้ว แต่จิตมิได้อบรมด้วยปัญญาแล้วก็น้อมไปสู่อารมณ์ต่าง ๆ มีอารมณ์ภายในและภายนอก แล้วก็เรียกว่าจิตดวงนั้นจิตดวงนี้ต่าง ๆ เลยกลายเห็นเป็นของมากเลยหมดกำลังจะรักษาได้ ที่แท้จริงคำที่ว่ามากก็คือไปนับเอาอารมณ์มาเป็นจิตต่างหาก แต่เราฟังคำพูดของนักปราชญ์เก่าไม่เข้าใจความหมาย ก็นึกว่าจิตจะมีมาก ที่ว่าจิตมีดวงเดียว แต่เรียกมากนั้นจะเปรียบให้แลเห็นใกล้ ๆ เช่นคน ๆ เดียวทำงานได้หลายอย่าง เช่นบางทีค้าขายก็เรียกพ่อค้าเสีย ถ้าทำนาก็เรียกชาวนาเสีย ถ้าทำราชการก็เรียกว่าขุนนางเสีย ตั้งเป็นขุนก็เรียกขุนไป ตั้งเป็นหลวงก็เรียกหลวงไป แต่ความจริงก็คือคนผู้เดียวนั้นเองที่เรียกนั้นก็ไม่ผิด แต่เขาเรียกตามการงานที่ทำ คนที่ฟังไม่เข้าใจก็นึกว่ามากคนเหลือเกิน อุปมาหนึ่งเช่นเด็กที่เกิดใหม่เขาก็เรียกทารก โตขึ้นหน่อยเขาเรียกเจ้าหนู โตขึ้นอีกเรียกเจ้าหนุ่มหรือสาว ถ้าศีรษะหงอกฟันหักไปก็เรียกตาแก่ยายแก่ ที่เรียกนั้นมาจากไหนเล่า ก็คน ๆ เดียวนั้นเอง นี้ฉันใดใจเราที่สมมติว่าจิตมากดวงก็ฉันนั้น เมื่อไม่เข้าใจสมมติคำพูดกันแล้ว ก็จะมัวงมกันอยู่แต่เงาแห่งตน จึงปฏิบัติได้ยากคือไม่รู้จักจิตที่ถูกสมมติกันขึ้น จึงไม่เห็นวิมุตติจิต คำที่ว่าจิตมีอารมณ์มากนั้นดังนี้ คือ บางคราวเรียกว่า สราคจิต จิตรับเอาราคะ (๑) สโทสจิต จิตรับเอาโทสะ ๑ สโมหจิต จิตรับเอาอารมณ์ที่หลงมาเป็นตน ๑ นี้ ฝ่ายชั่วเรียกว่า อกุศลจิตนี้ ๑ (๒) วีตราคจิต จิตที่อิ่มแล้วคลายออกซึ่งความกำหนัด ๑ วีตโทสจิต จิตที่พอแล้วหายจากความ

หงุดหงิดคิดประทุษร้าย ๑ วีตโมหจิต จิตที่สว่างแล้วคลายออกจากความมืดราวกับจันทร-คราส กับสุริยคราสที่คลายออกแล้ว ย่อมสว่างกระจ่างแจ้งฉันนั้นนี้ ๑ นี้ฝ่ายดีเรียกว่ากุศลจิต ต่อนั้นก็เข้าใจกันว่าจิตมี ๖ จิต แต่ธรรมชาติจิตจริงหนึ่งเท่านั้น ที่ว่า ๖ นั้นก็คือไปนับเอาอารมณ์ของจิตต่างหาก (จิตเดิมเป็นของผ่องใสด้วย) ที่ว่า ๖ นั้นก็คือไปนับเอาอารมณ์มาปนเข้าด้วยก็ว่ามาก ของน้อยเห็นเป็นมาก ขี้มักจนเปรียบเหมือนคนที่โง่หรือจนเห็นเงินร้อยเงินพันเป็นของมากไป คนที่ฉลาดหรือมั่งมีเห็นว่าน้อยนิดเดียว จ่าย ๒ วันก็หมด ส่วนคนโง่เขลาเห็นว่ารวยหนักหนา ถ้าเป็นเช่นนี้ก็ยังจะต้องจน นี้ฉันใด ใจมนุษย์อันเดียว เห็นเป็นมากย่อมลำบากตน เพราะจนปัญญาธรรมชาติจิตอันเดียวและผ่องใสนั้นเปรียบเหมือนน้ำที่ใสสะอาด แต่มีมนุษย์เอาไปใส่ในขวดที่มีสีต่าง ๆ แล้ว ก็เรียกกันไปตามสี มีน้ำแดง น้ำเหลือง น้ำเขียว เรียกไปตามน้ำที่ผสมสี แต่ธรรมชาติน้ำก็คงใสอยู่ตามเดิม คนที่โง่หลงสีน้ำแล้ว อยากจะกินลองดู กิน ๕ ขวด ก็เหมือนขวดเก่า ถ้ารู้เสียว่าน้ำอันเดียวเท่านั้นเอง ก็หาอยากกินขวดโน้นขวดนี้วุ่นวายไปเปล่า ๆ ผู้รู้ความจริงแล้วเขากินขวดเดียวพอ นี้ฉันใด ถ้าเรารู้เห็นว่า ใจนี้แลเป็นใหญ่เป็นประธานแห่งกุศลและอกุศลมรรคผลนิพพานแล้ว ย่อมหายวุ่นที่จะไปว่าจิตอย่างนี้ที่เรียกว่าจิตมาก ๆ นั้น ก็เพราะเข้าไปแทรกในอารมณ์ เมื่ออารมณ์มาย่อมจิตก็ไปนับเอาอารมณ์มาเป็นจิตตนเสีย อีกประการหนึ่ง จิตที่บริสุทธิ์นั้นเปรียบเหมือนพระอาทิตย์ที่ส่องโลกให้สว่างแจ้งถึง ๓ ฤดูกาล มิได้ขาดสักวันเดียว แต่ในฤดูฝนมีเมฆและหมอกมาปกปิดแล้ว มนุษย์ทั้งหลายที่ไม่รู้ธรรมชาติของเขาแล้ว ย่อมติและยกโทษพระอาทิตย์ไปต่าง ๆ คือเข้าใจเสียว่าพระอาทิตย์มืด เช่นนี้ย่อมผิดจากความจริงของพระอาทิตย์แท้ ๆ ตาของตนมองขึ้นเมฆไม่ทะลุ แล้วไปติพระ-อาทิตย์เพราะตนไปสมมติเอาก้อนเมฆมาเป็นพระอาทิตย์แล้วก็ติดแค่สมมติเท่านั้น หาเข้าถึงความจริงไม่ ความจริงของเขาย่อมสว่างอยู่ตามธรรมชาติไม่ว่าฤดูใด ไม่เห็นจริงแล้วขอให้ถามทหารนักบินดูก็จะรู้กัน ในคราวฝนตกท้องฟ้ามืด ถ้าขึ้นเครื่องบิน

ให้พ้นเมฆก็จะรู้ความจริงของพระอาทิตย์ว่า สว่างหรือมืดประการใด นี้แลฉันใด ใจของคนเราจะเป็นไปอย่างไรก็ตามย่อมเป็นธรรมชาติดวงเดียว และผ่องใสสว่างอยู่ตามธรรมชาติของเขา เมื่อไม่มีวิชชาปัญญาแล้วย่อมปล่อยให้อารมณ์ต่าง ๆ ไหลเข้ามานำพาให้ทำกุศลบ้าง อกุศลบ้าง แล้วก็เรียกกันตามกิริยาของจิตเสีย ถ้าหากว่าจิตดวงเดียวแล้วเช่นนั้น อารมณ์ก็มีอันเดียวเหมือนกัน ถ้าอารมณ์มีอันเดียวก็ไม่สู้ยากในการปฏิบัติให้รู้ความจริง ที่ว่าอารมณ์มาก ๆ นั้น มิใช่ว่าเข้ามาพร้อมกันทั้งหมด หนเดียว ขณะเดียว จะต้องผ่านมาทีละอย่าง เช่นอารมณ์ที่ดีเข้ามา อารมณ์ที่ชั่วออก สุขเข้าทุกข์ออก ฉลาดเข้าโง่ออก มืดเข้าสว่างออก คอยสับเปลี่ยนกันอยู่มิได้ขาด แต่ขณะจิตเร็วที่สุด ถ้าใครมีปัญญาแล้ว ย่อมไม่รู้อารมณ์ของตนเลย เมื่อเวลากำเริบถึงกายวาจาก่อน จึงจะรู้สึกตัวกัน โดยมากจิตดวงเดียวนี้เร็วมากเปรียบเหมือนเราติดไฟขึ้นแล้ว ปรากฏความสว่างขึ้นความมืดหายไปทันที เมื่อไฟดับความมืดก็ปรากฏขึ้นโดยเร็ว ดูธรรมดาแล้วจะเห็นว่าดับพร้อมกัน รวมกับเปิดสวิชไฟฟ้าพึบเดียวความสว่างปรากฏพร้อมกันทันที จิตดวงเดียวที่เปลี่ยนอารมณ์ต่าง ๆ นั้นก็เร็วฉันนั้น จิตดวงเดียวนี้แลให้เกิดภพต่าง ๆ เพราะมีอารมณ์เข้าแทรกแล้วก็พัวพันติดอยู่ คนเราคนเดียวมิใช่ว่าจะมีจิตมากจิต ตัวอย่างคนไปเกิดในสวรรค์ก็ไปได้แต่สวรรค์เท่านั้น ถึงจะไปเกิดภพอื่นอีก ก็ต้องจุติจากที่นั้นก่อน มิใช่ว่าจะไปสวรรค์แลนรก และมาพรหมพร้อมกันทีเดียว นี้ชี้ให้เห็นว่าจิตมีดวงเดียวแท้ แปลกกันแต่สัญญาอารมณ์ต่าง ๆ กันเท่านั้น อารมณ์โดยย่อของจิตก็คือ นามรูปเท่านี้เองที่จะเปลี่ยนให้จิตไปเกิดในภพต่าง ๆ เพราะจิตไม่มีปัญญาไม่รู้ความจริงของอารมณ์ก็งมงายตายเกิดในกำเนิดทั้ง ๔ ถ้าจิตมีปัญญามารู้อารมณ์ ปล่อยวางอารมณ์จนหมดไม่มีเศษแล้วเหลือแต่ธรรมชาติจิตเดิม ไม่หลงอารมณ์ที่เป็นกามภพ รูปภพ อรูปภพ ได้แล้ว จิตย่อมพ้นจากทุกข์ได้จิตอันใดที่ ศีล สมาธิ ปัญญา มาอบรมเต็มรอบแล้วย่อมพ้นอาสวกิเลสได้สิ้นเชิงดังนี้ ขนฺธกาโม ความใคร่ในขันธ์ ๕ ก็หมด ภวกาโม ความใคร่ในภพ ๓ มีกามภพ รูปภพ อรูปภพก็ดับ ภพ ๓ นั้นโดยย่อก็มีแต่ ๒ คือรูปขันธ์ มีธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลมนี้หนึ่ง นามขันธ์ คือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณหนึ่ง รวมลงก็คือ กาย ใจ หรือ กาย จิต ก็ว่าส่วนรูปขันธ์

แลเห็นด้วยตา ส่วนนามขันธ์ไม่แลเห็นด้วยตา เป็นแต่มีความรู้สึกทางจิตใจ เมื่อรู้จักย่นเข้าขยายออกได้แล้ว ย่อมรู้ความจริงของขันธ์ ว่าขันธ์นี้แลเป็นตัวทุกข์ ขันธ์นี้แลเป็นสมุทัย ขันธ์นี้แลเป็นมรรค เมื่อทำความเข้าใจถูกย่อมแก้ถูก ถ้าใครมีปัญญาแล้วขันธ์จะเกิดขึ้นก็ตาม ขันธ์จะตั้งอยู่ก็ตาม จะเสื่อมไปก็ตาม มิให้จิตของตนเข้าไปยึดมั่นถือมั่นสำคัญผิดทำจิตปล่อยวางเฉยอยู่ ทำความรู้อยู่ไม่หวั่นไหวไม่ต้องไปวิตกวิจารณ์ตามอาการของขันธ์ เพราะขันธ์นั้นเป็นของแก้ไม่ได้ พระพุทธเจ้าท่านก็มิได้ทรงแก้ขันธ์ เป็นแต่พระองค์ทำความปล่อยวางตามสภาพความจริงของเขาเท่านั้น เพราะว่าจิตเป็นผู้สร้างขันธ์วัตถุ ถ้าแก้วัตถุที่สร้างยังไม่หมดให้แก่ผู้สร้าง วัตถุนั้น ๆ จะหมดง่าย จิตที่มืดหลงจึงสร้างขันธ์ ๕ หรือนามรูปก็กลายเป็นผลอีกทีหนึ่ง จนที่สุดความเกิดแก่เจ็บตายของขันธ์ก็เป็น อเตกิจฉา แก้ไม่ได้เลยเป็นอันขาด นอกจากเราจะมีปัญญาแล้วทำความปล่อยวางตามความเป็นจริงของเขาต่างหาก โดยย่อก็คือไม่ยึดถือ คำนี้มีอุทาหรณ์ที่มาในที่บางแห่ง พระองค์ออกอุทานว่า เราไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายแล้ว ดังนี้แต่เราทั้งหลายมาสังเกตดูรูปขันธ์และนามขันธ์ของพระองค์แล้ว ก็หากทรุดโทรมเจ็บป่วยแตกดับย่อมปรากฏอยู่ตามธรรมดา อันนี้แสดงให้เห็นว่า ขันธ์เป็นของควรปล่อยวางต่างหาก ความจริงของเขาเป็นอย่างไร ก็อย่าฝืน ทำจิตใจของตนให้รู้อยู่เฉย ๆ อย่าไปยึดเอาอารมณ์ที่ว่า เกิด แก่ เจ็บ ตาย มาเป็นตนได้เป็นถูกมุ่งแต่ความผ่องใสของจิตใจที่เป็นของไม่ตายดวงเดียวเท่านั้น จิตที่มีความมืดปกปิดอยู่นั้นไม่มีหลักฐาน คอยแต่จะลอยไปตามขันธ์ เมื่อเขาเกิดขึ้น ว่าเราเกิดด้วย เขาแก่ไป ว่าเราแก่ด้วย เขาเจ็บเขาแตกก็ไปเข้าผสมกับเขาด้วย กลายเป็นเกิดทุกข์เพราะโทษที่ลอยไปตามสมมติ ถ้าไม่ลอยไปตามเขาแล้วก็คงมีแต่นิโรธคือความดับทุกข์ และเหตุให้เกิดทุกข์ก็ดับ มรรคก็ดับ เหลือแต่ธรรมชาติไม่ตายคือพุทธจิตที่บานแล้วตื่นแล้ว จิตที่จะบานได้ ต้องบำรุงด้วยปุ๋ย คือ ศีล สมาธิ จิตที่จะตื่นตกใจกลัวได้อาศัยปัญญา (ปุ๋ยของสมาธิ คือสมถะและวิปัสสนากัมมัฏฐาน จิตจึงมีปัญญารู้รอบคอบในขันธ์เห็นทุกข์เห็นโทษ) แล้วสลัดออกให้ห่างไกล ด้วยกำลังของปัญญาว่า อรหํ ดังนี้ คือจิตที่อิ่มแล้ว พอแล้ว หมดเชื้อแล้วไม่ติดไฟ คือ ราคัคคิ โทสัคคิ โมหัคคิ หมดสิ้นแล้วด้วยกำลังปัญญาญาณ เป็นนิพพานธรรม

อันประเสริฐคือทำลายความเกิดให้สิ้นรอบแล้ว แต่มิใช่นิพพานสูญ ยังมีอยู่ที่เรียกว่านิพพานธรรม นิพพานธรรมนั้นก็คือดวงจิตอันเดิมนั้นเอง แต่ทำไมจึงไม่เรียกว่าจิตอีก ที่เรียกเช่นนั้นก็คือจิตหมดอารมณ์แล้ว เปรียบเหมือนคำสมมติที่พูดกันว่า ต้นไม้บ้าง เหล็กบ้าง ถ้าเขาตัดทำลายแล้วก็เรียกกันว่ากระดาน ถ้าทำเป็นบ้านก็เรียกว่าเรือน ถ้าทำเป็นโต๊ะเก้าอี้ก็เรียกกันตามนั้นแต่ไม่เห็นว่าจะเรียกว่าต้นไม้อีกตามเดิม เหล็กก็เหมือนกัน ทำเป็นรถทำเป็นมีดก็เรียกไปตามนั้นก็ไม่เห็นเรียกว่าเหล็กอีก เมื่อไม่เรียกว่าเหล็กแล้วเหล็กก็คงอยู่ไม่หายไปไหน คงมีอยู่เช่นนั้น นี้ฉันใดใจเราเมื่อนายช่างคือปัญญามาอบรมแล้วก็เรียกว่านิพพาน มิได้เรียกเหมือนเดิม ถ้าไม่เรียกเช่นนั้นแล้ว ก็นึกว่าจิตหายสูญ แต่ความจริงก็คือจิตอันเดิมนั้นเอง ที่เรียกว่าพระนิพพาน ๆ นั้น อีกประการหนึ่งก็คือจิตที่พ้นจากสมมตินั้นเอง ใครจะเรียกอย่างไรเขาก็เป็นอยู่เช่นนั้น ย่อมมิได้รับสมมติของใคร เปรียบเหมือนเพชรหรือพลอยที่เราสมมติกันก็เป็นจริง ส่วนความจริงของสภาพของเขาแล้วคือใครจะว่าอะไรเขาก็เป็นอยู่เช่นนั้น เขามิได้ประกาศตัวเขาเลยว่าเขาเป็นเพชรหรือเป็นพลอยแต่ก็มีอยู่เช่นนั้น นี้ฉันใดใจที่พ้นแล้ว เขาย่อมไม่ได้สมมติตัวตน ว่าเป็นนั่นเป็นนี่คงมีอยู่ไม่สูญ เปรียบเหมือนเราเรียกเขาว่าเพชรพลอยเขาก็มีอยู่ เมื่อเราไม่เรียกเขา เขาก็มีอยู่ไม่สูญหาย นี้ฉันใด ใจที่เป็นนิพพานธรรม ก็เป็นอยู่ฉันนั้น ใครจะว่าพระอาทิตย์ พระจันทร์ สวรรค์ มาร พรหม ดิน น้ำ ลม ไฟ หญิง ชายทั้งปวง เขาก็เป็นอยู่เช่นนั้นไม่แปรไปไหน คงที่อยู่เป็นเอกจิต เอกธรรม ไม่นำเอาเชื้อโรค คือกิเลสเข้ามาอีกแล้ว จึงเรียกตามสมมติที่จริงว่าวิมุตติ ที่เรียกกันว่าจิตใจ มโน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนี้จริง ส่วนสมมติสมมติมีที่ใด วิมุตติก็มีอยู่ที่นั้นเอง ตัวอย่างหยาบ ๆ เช่นเราเรียกกันว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เหล่านี้ถ้าดูความจริงแล้ว เขามิได้ประกาศตัวเขาเลยว่า ข้าเป็นขันธ์ ๕ ข้าเป็นจิตใจ นี้ฉันใด ใจที่เป็นนิพพานธรรมที่เข้าถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมมิได้ประกาศตัวว่าเป็นนั่นเป็นนี่ จึงสมมติว่าวิมุตติ ถ้าใครเข้าถึงวิมุตติตัวจริงแล้ว หมดกิริยาพูดกัน ปิดปากช่องของทวาร ปิดโลกโอฆสงสารสังขารกองทุกข์ทั้งมวล มีบรมสุขอันประเสริฐ สุขไม่เจือปน ความเกิด ความแก่ ความตาย ที่เรียกว่านิรามิสสุข คือมิใช่อามิสสุข อามิสสุข

นั้น คือสุขอาศัย กิเลส ตัณหา มานะ ทิฏฐิ ปล่อยวาง ธาตุ ขันธ์ อายตนะยังไม่ได้ สุขที่มีอามิสอยู่นั้นจักให้โทษได้อีก เช่น ข้าวสุก หรือผลไม้สุก สุกแล้วย่อมใกล้เข้าไปหาความบูดเน่า และเสียหายถ่ายเดียว นี้ฉันใด สุขที่เจือปนอามิสก็ฉันนั้น อีกประการหนึ่งเปรียบเหมือนผลกล้วยที่สุกแล้ว มีแต่จะทำให้ลำต้นและลูกผลหลุดร่วง ให้ฝูงนกและกากินไปเท่านั้นเอง นี้แลฉันใด จิตใจที่เข้าไปอาศัยอารมณ์ต่าง ๆ ว่าเป็นตน ย่อมเกิดโทษและทุกข์ ตัวอย่างเช่นคนที่กำลังเดินทางไปแวะเข้าอาศัยร่มต้นมะตูมกำลังมีผลที่สุกอยู่บนต้น ตนไม่ได้พิจารณาก่อน ถ้าหากมีลมพัดเข้าแล้ว ผลที่สุกนั้นย่อมหลุดร่วงลงมาถูกศีรษะของตน ให้ได้รับความเจ็บปวดเท่านั้นเอง นี้แลฉันใด จิตใจที่ไม่มีธรรมอาศัยแล้วย่อมมีทุกข์ติดตามย่ำยีบีฑาให้ลำบาก (ที่ว่าลมพัดต้นมะตูมนั้นก็คือโลกธรรมทั้งแปด ต้นมะตูมคือกายกิ่งก้าน สาขา คืออายตนะ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ์ หลุดล่วงเข้ามาตกถูกหัวใจที่ขาดปัญญามานั่งเฝ้ากองธาตุขันธ์อายตนะอยู่นี้ นักปราชญ์ คือเมธาผู้มีปัญญาย่อมแสวงหาบรมสุขอันเอกที่ปราศจากอามิส คือทำจิตให้หมดจดจากอารมณ์ที่ชั่วทั้งหลายนั้นแหละ พระนิพพานเป็นอมตมหานฤพานที่พระบรมศาสดาจารย์ทรงสรรเสริญด้วยพระคาถาว่า นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่งดังนี้ นิพฺพานํ ปรมํ สุญฺญํ พระนิพพานว่างจากกิเลส (คือทำใจให้หมดอารมณ์ สูญจากธาตุ ขันธ์ อายตนะ ราคะ โทสะ โมหะ ไม่มีวงศ์และเหล่ากอ คือ อวิชชา ตัณหาอีกแล้ว นี้แหละจึงเรียกว่าสูญ มิใช่สูญอย่างมนุษย์สามัญเข้าใจกัน) นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา ท่านผู้รู้ทั้งหลายกล่าวว่า พระนิพพานเป็นธรรมอย่างยิ่ง นิพฺพานํ ตณฺหา วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติวุจฺจติ แปลความว่า เพราะละตัณหา คือความอยากเสียได้แล้ว (โดยสิ้นเชิง) อีกนัยหนึ่ง ท่านผู้รู้ย่อมกล่าวว่า ทวีปนั้นมิใช่อื่นคือหาห่วงมิได้หาเครื่องยึดหาเครื่องผูก (รัดและจองจำ) มิได้ เป็นที่สิ้นรอบแห่งชรา และมัจจุราชนั้นแหละว่านิพพาน ดังนี้ นิพฺพานํ โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ ปราชญ์กล่าวว่า พระนิพพานธรรมอันเกษมจาก (อารมณ์) เครื่องประกอบหาธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้ ดังนี้ เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ แปลว่าธรรมชาตินั้นสงบแล้ว (จากคู่มืออารมณ์มี

รูปารมณ์ เป็นต้น) ธรรมชาตินั้นประณีต ธรรมชาติเป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง เป็นที่สละคืน (ซึ่ง) อุปธิทั้งปวงเป็นที่สิ้นรอบแห่งตัณหา คือความอยากในอารมณ์ต่าง ๆ เป็นที่สุดแห่งความกำหนัด (ในอารมณ์ที่รักใคร่) เป็นที่ดับหมด มิได้ปรากฏซึ่งอวิชชาความมืดนั่นแหละ คือนิพพานดังนี้ นี้แหละพุทธมามกะที่เชื่อต่อโอวาทศาสนาของพระพุทธเจ้าแล้ว คือ ปริยัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ มรรคผล นิพพานแล้ว สมควรที่จะหาอุบายแก้จิตใจของตนด้วยการกระทำสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน ประกอบด้วยศรัทธา ความเชื่อต่อพระปริยัติธรรม ปฏิบัติธรรม ปฏิเวธธรรม ดำเนินวิริยะความเพียรบากบั่นในศีล สมาธิ ปัญญาให้ถึงพร้อมด้วยสติ คือระวังตนอย่าให้ประมาท ในศีล สมาธิ ปัญญา ให้อุตส่าห์บำเพ็ญสมาธิให้ตั้งมั่นแน่แน่วมั่นคง จนเกิดปัญญาขึ้นเฉพาะจิตใจของตนปัญญาใดเกิดขึ้นจากครูทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ปัญญานั้นตกอยู่ในฐานไม่เที่ยงอาจทำชั่วได้อีก ปัญญาใดเกิดขึ้นจากสมาธิ คือ ใจตั้งมั่น ปัญญานั้นย่อมแก้กิเลสกายในของตนได้ ฉะนั้นจึงสมควร อย่างยิ่ง ที่จะ ปฏิบัติบูชา คุณพระรัตนตรัย ให้รู้รสของ ศาสนาอย่าให้ เหมือน ทัพพีที่คลุกคลีอยู่กับหม้อแกงแต่ไม่รู้รสแกง ตัวเราฉันใดที่พากันมาคลุกคลีอยู่กับด้วยพระพุทธ-ศาสนา จึงศึกษาให้รู้รสของศาสนา อย่าให้เป็นเหมือนกบนั่งเฝ้ากอบัวหลวงลืมตาใสเหยี่ยวตัวแมลงผึ้งบินมากระโดดโครม เพราะโง่ โง่ทั้ง ๆ ลืมตานั่นเอง คนเราก็โง่ทั้งรู้ ๆ นั่นเอง

ได้อรรถาธิบายในภาวนามัยกุศล ตั้งแต่ต้นจนอวสาน ในที่สุดของการกระทำสมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน ที่พรรณนามาแล้วนั้น อุตฺตมํ กมฺมฏฺฐานํ ๒ ประการนี้อุดมล้ำเลิศประเสริฐยิ่งเป็นอุบายที่จะยกตน ข้ามทะเลโลก โอฆะกันดาร กล่าวคือ วัฏฏสงสาร สมฺมาปตฺติรสสฺสาทํ ปฏฺฐยนฺเต บัณฑิตผู้ปรีชาญาณ ปรารถนาซึ่งความยินดี ในรสแห่งสัมมาปฏิบัติรักใคร่ในพระนิพพานสุข จงอุตส่าห์บำเพ็ญพรตกรรมฐาน สองประการที่กล่าวมาแล้วนั้นอย่าเกียจคร้าน อย่าเบื่อหน่าย ในภาวนากรรมฐานสองประการนี้ เป็นอาภรณ์เครื่องประดับอันประเสริฐสำหรับพุทธศาสนทายาทในบวรพุทธศาสนา จะพึงปฏิบัติเป็นนิตย์นิรันดรเที่ยงแท้ จะได้เป็นเกาะเป็นฝั่งเป็นที่พึ่งพำนักอาศัยของตน แม้ว่าวาสนาบารมียังน้อยมิควรแก่ธรรมาภิสมัยที่จะได้ตรัสรู้มรรคผล นิพพานในปัจจุบันชาตินี้ก็ดี ยังจะเป็น

อุปนิสัยปัจจัยแก่ตนต่อไปในภายภาคหน้า หรืออาจที่จะนำตนให้ล่วงพ้นจากอบายทุกข์ให้ได้โลกิยสุขเกษมศรีนิราศภัย ถ้าบารมีแก่กล้าแล้ว จะได้วิมุตติสารพ้นจากเบญจพิธมาร ล่วงชาติ ชรา พยาธิ มรณะ อันกันดารก็เข้าสู่นิเวศมหาสถาน กล่าวคืออมตมหานฤพาน ตามอริยตันติประเพณีพระอริยเจ้าในพระพุทธศาสนา ที่ได้แสดงมา ขอท่านผู้มีปรีชาญาณจงตรวจตรองดูตามให้ถี่ถ้วนนั้น เทอญ

ในที่สุดนี้ขอท่านที่ได้อ่าน ได้จดจำและทำตาม จงได้ประสบพบเห็นแต่ความสุขแช่มชื่นเกษมสำราญเบิกบานปราศจากภัย ให้ได้ความเจริญงอกงามในพระพุทธศาสนาทุกทิวาราตรี พร้อมด้วยความสวัสดีทั่วกัน เทอญฯ

สงฺคหทิฏฺฐิ สงเคราะห์ความเห็นความเป็นไม่พูด

พระธมฺมธโร (ลี) ผู้เขียน

วัดเวฬุวัน (คลองกุ้ง) จันทบุรี

พิมพ์ที่ ห.จ.ก. อรุณการพิมพ์ ถนนพระสุเมรุ กรุงเทพ ฯ โทร. 816533
น.ส. ลัดดาวัลย์ วรพิทักษานนท์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. 2518